



DE 'DUTCH' IN SUPERDUTCH

Over de Nederlandse identiteit gekoppeld aan de
architectenbureaus in het boek: *Superdutch: New
Architecture in the Netherlands* (2000) van Bart Lootsma

Isa Walvoort

Vrije Universiteit Amsterdam
Faculteit der Geesteswetenschappen
Kunst- en Cultuurwetenschappen
Specialisatie Architectuurgeschiedenis
Masterscriptie

30 juni 2023

Begeleidend docent: Iris Burgers
Tweede lezer: Freek Schmidt

Ik verklaar hierbij dat deze scriptie een oorspronkelijk werkstuk is, dat uitsluitend door mij vervaardigd is. Als ik informatie en ideeën aan andere bronnen heb ontleend, heb ik hiervan expliciet melding gemaakt in de tekst en de noten.

Amsterdam, 16 juni 2023

N.B. Afbeelding op voorblad: MVRDV, Wooncomplex WoZoCo, 1997, Amsterdam (foto: Thijs Wolzak, <<https://www.mrvd.com/projects/170/wozoco?photo=2318>> [2 juni 2023]).

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	3
Deel 1: Context rondom de publicatie	7
Hoofdstuk 1: Het Nederlandse architectuurklimaat	7
1.1: Een top-down aanpak vanuit de overheid	10
1.2: 'Architectuur in Nederland'	19
1.3.: De auteur: Bart Lootsma's bubbel	38
Deel 2: <i>Superdutch: New Architecture in the Netherlands</i>	44
Hoofdstuk 2: Een 'tweede moderniteit'	45
Hoofdstuk 3: Twaalf architectenbureaus	64
Epiloog	76
Conclusie	78
Bibliografie	80
Bijlage A: Architectenbureaus en projecten in de jaarboeken	86
Bijlage B: Bart Lootsma's werkervaring	110
Bijlage C: Bart Lootsma's publicaties	111
Bijlage D: correspondentie met Bart Lootsma	114

INLEIDING

“During the 1990s it became apparent that something special was happening in Dutch architecture. [...] it succeeded in finding a place within an international architectural discourse without sacrificing the typically Dutch qualities [...]” (Lootsma 2000:9)

Het bovenstaande citaat komt uit het boek *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, geschreven door architectuurhistoricus en -criticus Bart Lootsma in het jaar 2000. In deze uitspraak stelt Lootsma drie dingen. Allereerst dat de jaren negentig een bijzondere periode was voor de Nederlandse architectuur. Ten tweede dat deze architectuur zich kon meten op internationaal niveau en op veel erkenning rekenen. En als laatste, dat deze Nederlandse architectuur ‘typerende Nederlandse kwaliteiten’ had. Deze architectuur gaf hij een naam: Superdutch. Lootsma beschrijft in de publicatie hoe dit alles tot stand kwam, waarbij hij, als bewijs voor zijn stelling, twaalf Nederlandse architectenbureaus en een selectie van hun projecten uit de periode 1989-2000 presenteert. De bureaus in kwestie zijn Wiel Arets, UN Studio/Van Berkel & Bos, Erick van Egeraat, Atelier Van Lieshout, Mecanoo, MVRDV, Neutelings Riedijk, NOX, OMA, Oosterhuis.nl, Koen van Velsen en West 8/Adriaan Geuze. In hetzelfde jaar werd een Nederlandstalige versie van *Superdutch* uitgebracht, gevolgd door een Duitse vertaling in 2002. In totaal zouden er zeker 55.000 exemplaren van verkocht zijn.¹

De term Superdutch is vandaag de dag een begrip geworden en op websites als *WIKIPEDIA* en *JOOSTDEVREE* – beiden online encyclopedieën – wordt het zelfs een stroming genoemd.² De term en architectenbureaus kregen nationale en internationale bekendheid en Superdutch werd een synoniem voor jonge, Nederlandse architectenbureaus met radicale, vernieuwende en iconische ontwerpen. Maar, architectuur met typisch Nederlandse kwaliteiten, wat betekent dat? Tot op heden is er weinig onderzoek gedaan naar de publicatie en de invloed ervan op het Nederlandse architectuurdiscours. Eerder onderzoek naar Superdutch als beweging richt zich namelijk vooral op de groep architectenbureaus. Voorbeelden hiervan zijn ‘Walls and bridges: knowledge spillover between ‘superdutch’ architectural firms’ door hoogleraar economische geografie en planning Robert Kloosterman in *Journal of Economic Geography* en de scriptie *Supermetabolism: The influence of Metabolism on the 20th century Superdutch* van Scott Spoon, student aan de Technische Universiteit in Delft, waarin de invloed van de metabolismebeweging op Superdutch-architecten wordt uitgelicht.³

¹ Bart Lootsma, e-mail aan de auteur, 28 april 2023.

² *WIKIPEDIA* 2022; *JOOSTDEVREE* 2023.

³ Spoon 2021, p. 2.

Juist omdat er weinig kritisch onderzoek is gedaan naar *Superdutch* en het door velen wordt aangemerkt als invloedrijk, wordt *Superdutch* als publicatie in deze scriptie onder de loep genomen.

Uit enkele eerder verschenen artikelen die ingaan op de inhoud van het boek komt ook naar voren dat de betekenis van het label 'Superdutch' vaag is. Allereerst wijst auteur Bernard Hulsman in zijn artikel 'Veel moderner kan het niet meer' voor het *NRC Handelsblad* in 2001 op hoe de projecten in het boek van Lootsma sterk van elkaar verschillen.⁴ Architectuurhistoricus Ole Bouman spreekt in het artikel 'The Rise and Fall of Superdutch' – verschenen in het vaktijdschrift *Archis* – in het geval van *Superdutch* bovendien van een samenvatting van een paar getalenteerde ontwerpers, gepromoot onder een 'brutale' titel door publicaties, lezingen, tentoonstelling.⁵ Scott Spoon schrijft in zijn thesis *Supermetabolism* dan ook: "we learn that Superdutch is more diverse than expected, and is not specifically a movement, but more so a group of different architects with different beliefs that are labelled as a group".⁶ Uit de bovenstaande bronnen blijkt dat het boek van Lootsma eerder geïnterpreteerd wordt als een publicatie die een groep architectenbureaus op een voetstuk zet, dan dat de bureaus samen bewust een beweging hebben opgezet en Lootsma deze heeft vastgelegd op papier.

Verder onderzoek naar de publicatie ontbreekt echter. Iets wat daarom nog niet onder de aandacht is gebracht is de opmerkelijke benadering van Lootsma, een benadering die gekarakteriseerd kan worden als een nationalistische invalshoek. De titel en de inhoud van het boek presenteren de werken expliciet als voorbeelden van zogenaamd typisch Nederlandse architectuur. De architectuur beschikte over 'typisch Nederlandse kwaliteiten' en krijgt een label wat nadruk legt op dit Nederlandse aspect. De manier waarop Lootsma de bureaus en projecten in het boek als eenvormig geheel presenteert aan de hand van deze eigenschap is opmerkelijk, gezien de werken en architectenbureaus dus sterk van elkaar verschillen en er geen specifieke stijkenmerken worden genoemd in *Superdutch*. Desondanks zijn deze zogenaamde Nederlandse kwaliteiten nooit onderzocht. De vraag die in dit onderzoek centraal staat is dan ook hoe en waarom Bart Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de werken van Nederlandse architectenbureaus uit de periode 1989-2000 in *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*.

Onderzoek naar publicaties als *Superdutch* zal bijdragen aan een beter begrip van de geschiedschrijving op het gebied van (moderne) architectuur. Zo geeft het inzicht in welke gebouwen en personen opgenomen zijn in de architectuurgeschiedenis en wie bepalen waarover geschreven

⁴ Hulsman 2001.

⁵ Bouman 2005, p. 5.

⁶ Spoon 2021, p. 1.

wordt. Uit de introductie van *Speaking of Buildings: Oral History in Architectural Research*, geschreven door redacteur Janina Gosseye, blijkt namelijk dat binnen de huidige architectuurgeschiedenis altijd partijen of soorten gebouwen achterwege gelaten zijn. In 'A Short History of Silence. The Epistemological Politics of Architectural Historiography' geeft Gosseye een geschiedenis van de pogingen om de verzwegen partijen onderdeel te maken van de architectuurgeschiedenis, waarmee ze voornamelijk benadrukt dat de perspectieven van deze partijen achterwege zijn gelaten:

"Architecture has long been dominated by elites, mostly Western and male, and its historiography has often been dictated by what these individuals have to say about buildings. *Speaking of Buildings* seeks to open up the conversation, to shed light on those who have been silenced in architectural history or on those who have remained unheard." (Gosseye 2019:12)

Naast dat Gosseye met deze geschiedenis duidelijk maakt dat nog veel stemmen ongehoord zijn binnen de architectuurgeschiedenis, geeft ze ook aan dat geschreven geschiedenis vaak gedomineerd wordt door bepaalde individuen. Onderzoek naar een als invloedrijk beschouwde publicatie als *Superdutch* kan daarom inzicht geven in de thema's en personen waarover in een bepaalde tijd geschreven werd en wie deze selectie maakte. Binnen dit onderzoek is dan ook sprake van een bewustzijn dat architectuurgeschiedenis niet een volledig beeld geeft van de architectuur van het verleden.

In deze scriptie wordt dan ook onderzocht of er mogelijk een historiografische beweging te traceren valt. In het geval van eerdere architectuurstromingen is al eens gebleken dat auteurs een label plakten op architectonische werken en architecten en dat ze door publicaties en promoties een canon creëerden, vaak met een bepaalde agenda. Voorbeelden hiervan zijn de bekende auteurs Charles Jencks en Heinrich Klotz, die beiden schreven over het postmodernisme. In *The Idea of the Postmodern* (1995) van Literatuurhistoricus Hans Bertens wordt aan het licht gebracht hoe Jencks het postmodernisme inzette en verspreidde vanuit een anti-modernistisch standpunt.⁷ Hij verklaarde het modernisme dood en presenteerde een opvolgende stroming, waaraan hij bepaalde architecten koppelde.⁸ Bovendien verscheen in 2014 het volume 'The Klotz-tapes. The making of Postmodernism' vanuit het tijdschrift *Arch+*, waaruit blijkt dat Klotz zich bewust was van zijn context – het naoorlogse Duitsland, gekenmerkt door een terughoudende sfeer vanuit architectonische denkers en beoefenaars – en met zijn werk opschudding wilde veroorzaken, wat uiteindelijk van grote invloed was op het Duitse architectuurdiscours.⁹ Uit deze referenties blijkt dat auteurs al eerder bijdroegen aan ideeën over een bepaalde vorm van architectuur of stroming, gebaseerd op intenties van de auteurs.

⁷ Bertens 1995, pp. 57-58.

⁸ Parnell 2021, pp. 50-51.

⁹ Elser, Kuhnert, Ngo et al. 2014, p. 4.

Bovendien is recent – in het proefschrift *Transnational Material Politics: Constructions of Dutch Design 1970-2012* van designhistoricus Joana Ozório de Almeida Meroz – gesignaleerd hoe in het verleden een Nederlandse identiteit gekoppeld is aan design.

Om antwoord te geven op de vraag hoe en waarom Bart Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de architectuur is een benadering gekozen die zijn oorsprong vindt in het hoofdstuk 'Architecture as Evidence', geschreven door architectuurhistoricus en -theoreticus Andrew Ballantyne in het boek *Rethinking Architectural History*. In zijn hoofdstuk maakt Ballantyne duidelijk dat een gebouw of interpretatie van een gebouw – bijvoorbeeld in de vorm van een architectuurhistorische publicatie – niet los kan worden gezien van de culturele context. Om een publicatie als *Superdutch* te begrijpen is het daarom belangrijk eerst de context waarin het boek tot stand kwam te onderzoeken. Hoewel de auteur in zijn hoofdstuk uitlicht hoe een gebouw of interpretatie ervan als bewijs kan dienen voor deze context, zal in dit onderzoek zijn theorie gebruikt worden om juist vanuit de context de publicatie *Superdutch* te verklaren.

De opzet van deze scriptie is daarom als volgt. Het onderzoek bestaat uit twee delen: de context rondom de publicatie en de publicatie zelf. Deel 1 bestaat uit één hoofdstuk met betrekking tot het Nederlandse architectuurklimaat, waarin allereerst de theorie van Andrew Ballantyne wordt toegelicht. Op basis van deze theorie is het eerste hoofdstuk vervolgens opgebouwd uit drie paragrafen, over de politieke ontwikkelingen voorafgaand aan de publicatie, het dominante Nederlandse architectuurdiscours in dezelfde periode en de achtergrond van de auteur Bart Lootsma. Deel 2 van deze scriptie bevat vervolgens twee hoofdstukken die elk ingaan op een apart onderdeel uit het boek: de introductie van *Superdutch* – getiteld 'The Second Modernity of Dutch Architecture' – en de hoofdstukken met betrekking tot de twaalf architectenbureaus. Waar deel 1 antwoord zal geven op de vraag waarom Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de architectuur in *Superdutch*, richt deel 2 zich op de vraag hoe dit gebeurt. De resultaten van de twee delen worden aan elkaar verbonden in een epiloog en de scriptie zal afgesloten worden met een conclusie. Ook is deze scriptie voorzien van vier bijlagen, bijlage A, B, C en D. Hierin staan overzichten van projecten en architectenbureaus in de jaarboeken *Architectuur in Nederland* van 1988 tot 2000, Bart Lootsma's werkervaring en bibliografie en wordt de correspondentie weergegeven tussen Lootsma en de auteur van deze scriptie. Wanneer deze bijlagen relevant zijn voor het onderzoek wordt hiernaar verwezen in de tekst.

DEEL 1: CONTEXT RONDOM DE PUBLICATIE

HOOFDSTUK 1: HET NEDERLANDSE ARCHITECTUURKLIMAAT

Een publicatie verschijnt niet zomaar: er gaan altijd ontwikkelingen en beslissingen aan vooraf. Het is goed voor te stellen dat – voordat een boek wordt uitgebracht – er een behoefte moet zijn ontstaan om een boek van dat soort uit te brengen, wat niet alleen voortkomt vanuit belangen van bijvoorbeeld de auteur en uitgeverij, maar ook een idee dat er vraag naar een soortgelijke publicatie is vanuit het publiek. Bovendien bestaat het schrijven van een boek altijd uit selectie en het maken van keuzes – bijvoorbeeld van wat wel of niet in de publicatie wordt opgenomen – door een auteur die onderdeel is van een bepaalde maatschappij. De normen en waarden binnen die maatschappij beïnvloeden de kijk van een auteur en dat wat belangrijk wordt gevonden voor het boek. Deze achtergrond van een publicatie geeft een boek betekenis in een bepaalde cultuur of samenleving.

Om een publicatie als *Superdutch* te begrijpen is het daarom belangrijk de culturele context van het boek in beschouwing te nemen; hier komt de publicatie uit voort. Deze stelling kan onderbouwd worden aan de hand van het hoofdstuk 'Architecture as Evidence' van Andrew Ballantyne. In het hoofdstuk schrijft de auteur over waar rekening mee gehouden moet worden bij het beschouwen van een gebouw als bewijs, waarbij hij aantoont waarom architectuur en de geschiedschrijving ervan niet los kan worden gezien van de culturele context.¹⁰ Ballantyne geeft aan dat een gebouw of interpretatie van een gebouw – bijvoorbeeld in de vorm van een architectuurhistorische publicatie – als bewijs kan dienen voor de context waarin het tot stand is gekomen.

In het hoofdstuk presenteert Ballantyne architectuur namelijk als vergelijkbaar met een gebaar: de auteur beschouwt architectuur als communicatiemiddel vanuit de personen die het geproduceerd hebben.¹¹ Hij stelt dat de productie van gebouwen het resultaat is van complexe interacties van sociale en economische factoren gebonden aan een bepaalde cultuur en dat het de totstandkoming van een gebouw in deze context is wat het gebouw zijn betekenis geeft. Om een accuraat beeld te krijgen van hoe een gebouw zijn vorm heeft gekregen – wat een gebouw 'communiqueert' – moet daarom rekening gehouden worden met de cultuur waarin het tot stand is

¹⁰ Ballantyne 2006, p. 36.

¹¹ Ballantyne 2006, p. 36.

gekomen. Ballantyne stelt bovendien dat wanneer wij als architectuurhistorici geen rekening houden met de culturele context – hij noemt onder andere sociale en economische factoren – we geneigd zijn onze eigen ervaring en intuïties te projecteren op fysieke resten van een gebouw.

Deze visie op geschiedschrijving van architectuur is niet vanzelfsprekend. In het hoofdstuk geeft Ballantyne al aan dat er binnen architectuurgeschiedenis op het moment van schrijven – het boek verscheen in 2006 – veel aandacht was voor de esthetiek van gebouwen en de visie van de architect, in plaats van wat een gebouw zegt over de context waarin het tot stand is gekomen.¹² Hij stelt dat commerciële overwegingen achter een gebouw en de economische en politieke omstandigheden vaak achterwege worden gelaten en dat de geschiedschrijving van architectuur voornamelijk bestaat uit de meest opmerkelijke gebouwen.¹³ Wat Ballantyne met deze voorbeelden voornamelijk duidelijk wil maken is dat er verschillende perspectieven zijn op architectuur en dat elk perspectief een eigen verhaal creëert rondom deze architectuur.¹⁴ Het is volgens de auteur dan ook voornamelijk belangrijk dat een narratief niet als het enige beschouwd wordt.

Naast architectuur zelf staat ook geschiedschrijving van architectuur volgens Ballantyne niet los van haar context.¹⁵ In zijn tekst benoemt hij hoe de gebouwde omgeving zoals gepresenteerd in architectuurtijdschriften en publicaties niet zal overeenkomen met de gebouwde omgeving zoals hij die ziet wanneer hij buitenkomt; deze bronnen zijn altijd gevormd vanuit selectie en interpretatie van de auteur.¹⁶ De keuzes die de auteur maakt met betrekking tot een publicatie zijn vervolgens verbonden aan de intentie van de auteur en de maatschappij waarin de auteur zijn of haar waarden gevormd heeft. Ook in het geval van geschiedschrijving is het de context waarin een publicatie een betekenis krijgt.

Hoewel het niet mogelijk is de gehele culturele context van een gebouw of publicatie te behandelen in een onderzoek – zowel door de vele aspecten waar een culturele context uit bestaat als door beperkingen van beschikbare bronnen – geeft Ballantyne in zijn tekst aan wat volgens hem de meest veelzeggende factoren zijn wanneer we het hebben over de culturele context.¹⁷ Dit zijn volgens de auteur politieke ontwikkelingen en de waardesystemen – wat over het algemeen belangrijk wordt

¹² Ballantyne 2006, p. 45.

¹³ Ballantyne 2006, pp. 45 en 47.

¹⁴ Ballantyne 2006, p. 48.

¹⁵ Ballantyne 2006, p. 36.

¹⁶ Ballantyne 2006, p. 45.

¹⁷ Ballantyne 2006, p. 36.

gevonden – binnen een maatschappij.¹⁸ Deze laatste factor blijkt volgens Ballantyne onder andere uit waar binnen een maatschappij over geschreven wordt.

Het hoofdstuk van Andrew Ballantyne toont dus aan dat, om een publicatie als *Superdutch* te begrijpen, het belangrijk is de culturele context in beschouwing te nemen. De meest significante aspecten van deze context zijn volgens de auteur de politiek van een maatschappij en haar waardesystemen, factoren die ook veelzeggend zijn bij het in kaart brengen van de context van *Superdutch*. Voorafgaand aan de publicatie was er sprake van een bijzonder architectuurklimaat waarbij de overheid top-down de kwaliteit en de internationale reputatie van de Nederlandse architectuur probeerde te verbeteren. Bovendien kan gesteld worden dat er vanaf 1988 een bepaald discours gestimuleerd is vanuit dominante personen en instituten op het gebied van Nederlandse architectuur, op basis van wat door hen als belangrijk werd beschouwd. De thema's binnen dit discours en de projecten en architectenbureaus die eraan verbonden zijn tonen belangrijke overeenkomsten met de inhoud van het boek van Bart Lootsma.

Bovendien maakt het hoofdstuk van Ballantyne duidelijk dat het relevant is de vraag te stellen wie de auteur van het boek is. Uit 'Architecture as Evidence' blijkt dat bij het schrijven over architectuur altijd keuzes gemaakt moeten worden door de auteur. Publicaties als *Superdutch* geven een selectie en interpretatie van de architectuur in het boek, verbonden aan de intentie van de auteur en de maatschappij waarin deze schrijver zijn of haar waarden gevormd heeft. Achtergrondinformatie over de auteur kan daarom helpen in het verklaren van de keuzes gemaakt met betrekking tot de publicatie. Deze drie onderdelen samen vormen een beeld van het Nederlandse architectuurklimaat in de periode voorafgaand aan *Superdutch*.

In paragraaf 1.1 wordt de culturele context onderzocht door in te zoomen op het overheidsbeleid gericht op Nederlandse architectuur van 1988 tot 2000. Aan de hand van overheidsdocumenten zal namelijk duidelijk worden wat de top-down aanpak vanuit de Nederlandse overheid inhield. Vervolgens geeft paragraaf 1.2 een impressie van welke thema's en architectuur in diezelfde periode voornamelijk besproken werden in Nederland. Dit wordt gedaan aan de hand van de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland* die vanaf 1988 werd uitgebracht door het Nederlands architectuurinstituut (opgericht in hetzelfde jaar).¹⁹ In deze jaarboeken werd elk jaar een selectie aan projecten gedocumenteerd die in het voorgaande jaar waren opgeleverd, samen met enkele essays over de stand van zaken binnen de Nederlandse architectuur van dat jaar en in veel gevallen een

¹⁸ Ballantyne 2006, pp. 36-37.

¹⁹ Figueiredo 2016, pp. 202 en 244.

overzicht van activiteiten in de Nederlandse architectuurscultuur, zoals evenementen, tentoonstellingen, prijzen, prijsvragen en boeken.

Hoewel deze jaarboeken— zoals Ballantyne al beschreef in zijn hoofdstuk — geen objectief beeld geven van wat er gebouwd werd in Nederland op een bepaald moment, kunnen we ze opvatten als bewijs van wat belangrijk werd gevonden door de redacteurs van de jaarboeken.²⁰ De redacteurs waren verbonden aan belangrijke instituten en toonaangevende vakbladen in het land. Door de selecties aan essays en projecten in de jaarboeken te analyseren wordt er in dit hoofdstuk een impressie gegeven van wat belangrijk werd gevonden binnen het dominante Nederlandse architectuurdiscours.

Tot slot gaat het derde onderdeel van dit hoofdstuk in op de achtergrond van de auteur van de publicatie. In paragraaf 1.3 staat de volgende vraag centraal: waarom was Bart Lootsma de auteur van *Superdutch*? Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van zijn werkervaring, de onderwerpen en architectenbureaus waarover Lootsma voorafgaand aan *Superdutch* schreef en het perspectief van de auteur op de totstandkoming van het boek, blijkend uit correspondentie tussen Lootsma en de auteur van deze scriptie. Samen met paragraaf 1.1 en 1.2 geeft dit hoofdstuk antwoord op de vraag waarom Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de selectie architectenbureaus.

1.1. EEN TOP-DOWN AANPAK VANUIT DE OVERHEID

De jaren voorafgaand aan de publicatie *Superdutch* – vanaf ca. 1988 – werden gekenmerkt door beleidsmaatregelen die van groot belang waren voor het Nederlandse architectuurklimaat van de jaren '90. Om de context te scheppen waarin de publicatie tot stand kon komen worden in deze paragraaf de maatregelen behandeld die genomen zijn door de Rijksoverheid met betrekking tot de gebouwde omgeving in Nederland, maar ook de ontwikkelingen die volgens verschillende ministeries reden gaven voor deze maatregelen. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van verschillende nota's over het architectuurbeleid uit de periode van 1988 tot en met 1996: de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* (1988), de nota *Ruimte voor architectuur* (1991) en *De architectuur van de ruimte* (1996) (afb. 1). De belangrijkste resultaten van enkele evaluatieonderzoeken naar de nota's zijn geformuleerd

²⁰ Ballantyne 2006, p. 45.

aan de hand van *Bouwen op een sterk fundament* – een tussenevaluatie van het architectuurbeleid – opgesteld door het Nicis Institute in opdracht van de ministeries van Infrastructuur en Waterstaat en Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.



Afb. 1. Voorplaten van respectievelijk de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* (1988), de nota *Ruimte voor architectuur* (1991) en *De architectuur van de ruimte* (1996) (foto's: auteur).

Een overzicht zoals in dit hoofdstuk gegeven wordt is in eerdere onderzoeken nog niet voorgekomen. Eerdere onderzoeken naar de Nederlandse architectuurnota's zijn de tussenevaluatie van het Nicis Institute – geschreven door Eva Stegmeijer, Robert Kloosterman en Tineke Lupi – en het artikel 'Dutch Architecture Policy and Institutional Infrastructure since the 1990's' in *Architectural Research*, geschreven door Klaas Kresse. De overzichten die deze bronnen bieden beperken zich tot op de belangrijkste thema's en maatregelen opgenomen in de nota's en in sommige gevallen de doelen achter deze maatregelen en de effecten ervan. De ontwikkelingen waarop de maatregelen volgens de overheid op gegrond zijn worden echter niet behandeld, terwijl deze factoren belangrijke informatie geven over de culturele context waarin de nota's zijn opgesteld vanuit een perspectief van de Rijksoverheid. Bovendien wordt de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* in deze bronnen achterwege gelaten en wordt *Ruimte voor architectuur* als de eerste architectuurnota gepresenteerd, terwijl deze laatstgenoemde nota belangrijke wortels heeft in de *Vierde nota*.²¹

De *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* werd gepubliceerd in 1988 en is opgesteld door het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM). Deze nota uit

²¹ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 6; Kresse 2016, p. 52; Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 13-14.

allereerst een duidelijke behoefte aan herziening van het bestaande ruimtelijke beleid op dat moment:

“De Nederlandse samenleving staat op de drempel van de 21^e eeuw. Veel zal veranderen, na, maar ook al voor de eeuwwisseling. Die veranderingen in de maatschappij zullen ingrijpende gevolgen hebben voor het gebruik van de ruimte in Nederland. [...] Het bestaande ruimtelijk beleid is nog in belangrijke mate toereikend voor ontwikkelingen die gaande zijn. Een groot deel van dit bestaand beleid zal dan ook worden voortgezet. Nieuwe inzichten vergen echter dat bepaalde onderdelen van dat beleid opnieuw worden gezien. De Vierde nota geeft aan waar wijzigingen respectievelijk aanvullingen wenselijk zijn.” (Ministerie van VROM 1988:5)

Volgens de Rijksoverheid zorgden verschillende maatschappelijke veranderingen – die later in de nota gespecificeerd worden – dus voor een behoefte aan herziening.²² In de nota wordt vervolgens een verkenning van de volgens het ministerie belangrijkste toekomstige veranderingen gegeven, gevolgd door een opstelling van basiswaarden van de Nederlandse samenleving met betrekking tot de dagelijkse leefomgeving, een analyse van de positie van Nederland in zijn internationale omgeving en voorstellen over hoe de Rijksoverheid tot verwerkelijking van het beleid kan komen.²³ De uiteindelijke beleidsmaatregelen zijn geformuleerd in de nota *Ruimte voor architectuur* uit 1991 en vormen dus een reactie op de toekomstige veranderingen geformuleerd in de *Vierde nota*. Daarnaast hebben de geformuleerde basisvoorwaarden een belangrijke rol gespeeld bij de formulering van de criteria van architectonische kwaliteit in *Ruimte voor architectuur*.²⁴

Om een impressie te geven van de context waarin *Superdutch* tot stand kwam, zullen in deze paragraaf allereerst de ontwikkelingen uiteengezet worden die volgens de overheid vroegen om nieuwe beleidsmaatregelen, gevolgd door de maatregelen die uiteindelijk genomen zijn en enkele resultaten van die maatregelen volgens de tussenevaluatie. De eerste maatschappelijke verandering die door de Rijksoverheid als ingrijpend werd beschouwd voor de Nederlandse architectuur was internationalisering.²⁵ Zoals beschreven in de *Vierde nota* was er sprake van een toenemende wederzijdse invloed en verbondenheid met het buitenland, wat gevolgen had voor de bebouwde omgeving.²⁶ Wereldwijd beïnvloedden landen elkaar op het gebied van architectuur, werd de kwaliteit van bouwwerken steeds meer gemeten aan de hand van internationale maatstaven en groeide de concurrentie tussen internationale steden. Kwaliteit van architectuur werd steeds meer een middel om de internationale concurrentiepositie te verbeteren en was essentieel voor economische

²² Ministerie van VROM 1988, p. 5.

²³ Ministerie van VROM 1988, p. 10.

²⁴ Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 13-14.

²⁵ Ministerie van VROM 1988, p. 12-15; Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 13 en 73.

²⁶ Ministerie van VROM 1988, p. 12.

ontwikkeling van een land.²⁷ Vanuit de overheid was er dus sprake van een besef dat een goede reputatie van Nederlandse architectuur in het buitenland voordelen had voor de samenleving.

Bovendien van grote invloed geacht voor de ontwikkelingen van de Nederlandse architectuur waren de verwachtingen rondom de economische groei in het land.²⁸ In de *Vierde nota* stelt het ministerie van VROM dat in de toekomst economische groei verwacht werd – met zelfs een kans op een forse welvaartsstijging – en bij stijging van de welvaart werd erop gerekend dat kwaliteit een grotere rol ging spelen voor de gebouwde omgeving. Zo werd later in de *Vierde nota* bijvoorbeeld gespecificeerd dat de kwaliteit van een vestigingsplaats door meer bedrijven als bijdrage beschouwd werd voor het imago van het bedrijf en dat stijgende inkomens van Nederlanders ervoor zouden zorgen dat er meer vraag was naar woonomgevingen met een hogere ruimtelijke kwaliteit.²⁹ In de volgende nota uit 1991 werd hieraan toegevoegd dat ‘de uitstraling’ van een gebouw steeds meer een punt van aandacht werd voor niet-commerciële opdrachtgevers zoals gemeenten en dat de vraag op het gebied van woningen een meer gedifferentieerd karakter kreeg.³⁰ Nederlanders zouden meer te besteden hebben en vaker bepaalde woonwensen hebben of zich willen onderscheiden aan de hand van hun woning.

Voor beide ontwikkelingen – zowel internationalisering als de verwachte economische groei – gold dat de belangstelling voor architectonische kwaliteit zou worden beïnvloed. Waar voor een lange tijd de kwantitatieve toename van productie centraal had gestaan in verband met de wederopbouwperiode, was de aandacht volgens de ministeries verschoven naar de kwaliteit van het gebouwde. Iets wat met deze aandacht gepaard ging was volgens de nota uit 1991 een groeiende belangstelling voor architectuur vanuit het publiek.³¹ De Rijksoverheid nam een groeiende aandacht voor het werk van architecten waar en stelde dat architectuur opnieuw gewaardeerd werd als zijnde een kunstuiting. Later in de nota wijzen de ministeries van WVC en VROM tevens op een groeiend aantal bezoeken aan architectuurtentoonstellingen en meer aandacht voor architectuur vanuit de pers.³²

Deze maatschappelijke ontwikkelingen lagen volgens de Ministeries van VROM en WVC ten grondslag aan de veranderingen binnen het Nederlandse architectuurbeleid geformuleerd in *Ruimte voor architectuur*, wat als hoofddoel “het scheppen van gunstige voorwaarden voor de

²⁷ Ministerie van VROM 1988, p. 15.

²⁸ Ministerie van VROM 1988, p. 16.

²⁹ Ministerie van VROM 1988, pp. 16 en 21.

³⁰ Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 75 en 80.

³¹ Ministeries van WVC en VROM 1991, p. 73.

³² Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 73 en 80.

totstandkoming van architectonische kwaliteit” had.³³ Uit deze doelstelling en de inhoud van de nota’s blijkt dat de centrale overheid het als een verantwoordelijkheid voelde om een bepaalde standaard te kunnen garanderen voor architectonische kwaliteit, iets wat ze probeerden top-down uit te zetten. Dit is niet vanzelfsprekend: vanaf dit punt werd bouwen niet meer alleen gezien als cruciaal voor de economie, maar ook als bepalend voor de kwaliteit van de leefomgeving.³⁴ Bouwen werd vanaf dit punt werd gezien als culturele daad.

BELEIDSVOORNEMENS EN -MAATREGELEN

Om het Nederlandse architectuurklimaat te verbeteren werden allereerst instrumenten ingezet om de voorbeeldfunctie van de Rijksoverheid te bevorderen, zoals advisering door de Rijksbouwmeester bij alle Rijksprojecten op het gebied van bijvoorbeeld architecten of locatie.³⁵ Bovendien moest bij zogenaamde sleutelprojecten³⁶ en publiek-private samenwerkingen – zoals geopperd in de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* – expliciet aandacht gevraagd worden voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit vanuit de rijksoverheid.³⁷ De rijksoverheid moest zich bij deze projecten afvragen of er sprake is van gunstige voorwaarden, zoals de aanwezigheid van een stedenbouwkundig plan of een gemeentelijke architectuurnota. Daarnaast werd het een uitgangspunt om bij bouwopdrachten – waarbij de rijksoverheid direct betrokken was – vanaf 1993 enkel architecten in te schakelen die ingeschreven stonden in het Architectenregister, waarmee titelbescherming werd geregeld.³⁸

Een tweede beleidsvoornemen was het verbeteren van het Nederlandse architectuurklimaat door financiering van een stelsel van deels nieuwe en deels uitgebreide architectuurinstituten.³⁹ Allereerst werden de financiering en taken van het Nederlands Architectuurinstituut (NAi), opgericht in 1988, uitgebreid. Het NAi kwam voort uit een fusie van het Nederlands Documentatiecentrum voor de bouwkunst (NDB), de Stichting Architectuurmuseum (SAM) en de Stichting Wonen, waar de toenmalige ministeries van VROM en WVC medeverantwoordelijk voor waren. Het instituut was verantwoordelijk voor het verzamelen en beheren van archieven en het bieden van een bibliotheek en

³³ Ministerie van VROM 1988, p. 12; Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 13 en 73; Kresse 2016, p. 49.

³⁴ College van Rijksadviseurs 2021.

³⁵ Stagmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 11; Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 114-116.

³⁶ In de *Vierde nota extra* zijn sleutelprojecten aangekondigd: projecten die een sleutelrol zouden kunnen vervullen in het ruimtelijk beleid voor stedelijke gebieden, voor infrastructuur en voor daarbij behorende milieutechnologie. Een voorbeeld van een sleutelproject is het BANK-plangebied in Den Haag.

³⁷ Ministeries van WVC en VROM 1991, p. 116.

³⁸ Ministeries van WVC en VROM 1991, p. 116.

³⁹ Stagmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 11; Ministeries van WVC en VROM 1991, p. 114.

studiezaal.⁴⁰ Met de nota uit 1991 werden het organiseren van lezingen en tentoonstellingen en het verzorgen van voorlichting en educatie bovendien taken van het instituut, met als doel reflectie en verbetering binnen het architectuurklimaat en publieke betrokkenheid te bevorderen.⁴¹

Ook werd op basis van de nota *Ruimte voor architectuur* in 1993 het Stimuleringsfonds voor Architectuur ingesteld, wat vandaag de dag bekend staat als het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.⁴² Bestaande stimuleringsmaatregelen van de ministeries van WVC en VROM werden in het nieuwe fonds ondergebracht en aangevuld, met als doel de overzichtelijkheid en de doelmatigheid bij de uitvoering van de maatregelen te bevorderen. Het fonds richtte zich allereerst op de subsidiëring van incidentele projecten, zoals manifestaties, tentoonstellingen, publicaties, tv-producties, architectuurwedstrijden en architectuuronderzoek. Bovendien kon bijgedragen worden aan financiering van kennisoverdracht en publiciteit rondom voorbeeldprojecten – gerealiseerde projecten of experimenten – of de ontwikkeling van gemeentelijk architectuurbeleid, bijvoorbeeld door subsidies voor gemeentelijke beleidsplannen. Daarnaast moest via het fonds deskundigheidsbevordering voor opdrachtgevers mogelijk gemaakt worden.⁴³

Andere onderdelen van *Ruimte voor Architectuur* met betrekking tot architectuurinstituten waren de consolidatie van het Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst (BKVB) en maatregelen rondom informatievoorziening voor opdrachtgevers, die uiteindelijk leidden tot de oprichting van het onafhankelijke informatiecentrum Architectuur Lokaal in 1993.⁴⁴ Fonds BKVB verstrekt individuele subsidie aan personen – bijvoorbeeld in de vorm van reis-, werk- en studiebeurzen, startstipendia, projectsubsidies en prestatiesubsidies – en organiseert bovendien prijzen, waaronder een oeuvre prijs en prijs voor architectuurcritici. Architectuur Lokaal is een onafhankelijk landelijk kenniscentrum voor bouwcultuur – gedefinieerd als ruimtelijke ordening, stedenbouwkundig ontwerp, infrastructurele werken en architectonisch ontwerp en kunst in openbare ruimten omvattend – wat gefocust is op gerichte informatievoorziening en specifieke stimuleringsprogramma's.⁴⁵ Een voorbeeld hiervan is het Bouwmeestersplatform. Er werden dus verschillende instanties opgericht en gesubsidieerd om architectenbureaus, opdrachtgevers en onderzoek te stimuleren en het publiek te onderwijzen.

⁴⁰ Figueiredo 2016, p. 202.

⁴¹ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 11.

⁴² Ministeries van WVC en VROM 1991, p. 176.

⁴³ Ministeries van WVC en VROM 1991, p. 177.

⁴⁴ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 11.

⁴⁵ ARCHITECTUUR LOKAAL 2023.

Andere beleidsvoornemens waren verbetering van het architectuuronderwijs en het bevorderen van internationale uitwisseling van kennis en ervaring.⁴⁶ Allereerst werd daarom een herstructurering van opleidingen bouwkunde in gang gezet – in zowel hoger beroepsonderwijs als wetenschappelijk onderwijs – en werd besloten tot subsidiëring van Berlage Instituut, een initiatief vanuit de Technische Universiteit Delft en de Hogeschool Kunsten Amsterdam. Volgens de ministeries ging het Berlage Instituut – gevestigd in Amsterdam – een postdoctorale ‘werkplaatsopleiding’ verzorgen voor ‘bijzonder talentvolle jonge architecten uit binnen- en buitenland’, wat ook de internationale uitwisseling van kennis en ervaring moest bevorderen.⁴⁷ Andere taken voor de rijksoverheid met betrekking tot internationale uitwisseling waren het aanmoedigen van architecten om deel te nemen aan exportmissies en uitwisselingsprogramma’s, het beschikbaar stellen van middelen voor kennisoverdracht over de werkomstandigheden van architecten in het buitenland om samenwerkingen met buitenlandse bureaus te stimuleren en het vrijmaken van middelen voor internationale tentoonstellingen, prijsvragen en uitwisselingsprogramma’s.⁴⁸

Uit de beleidsmaatregelen blijkt een enorme ambitie tot het verbeteren van de architectonische kwaliteit in Nederland. De rijksoverheid maakte hier een groot bedrag voor vrij en nam veel nieuwe taken op zich. Nieuwe taken waren onder andere het zich bezighouden met het bereiken van opdrachtgevers en het toegankelijk maken van architectuur voor een breder publiek. Bovendien werden er maatregelen genomen met betrekking tot onderwijs op het gebied van architectuur en genereerden nieuwe maatregelen meer kansen voor jonge architecten. Uit de nota’s blijkt tevens het doel Nederlandse architecten en architectenbureaus internationaal meer op de kaart te zetten en internationale samenwerkingen en kennisuitwisselingen te bevorderen. Deze internationale oriëntatie toont aan dat architectuur vanaf dit punt een exportproduct werd beschouwd.

RESULTATEN VAN HET STIMULERINGSBELEID

De mate waarin de doelen van de eerste nota bereikt zijn blijkt uit de voortgangsrapportage van de ministeries van WVC en VROM uit 1994.⁴⁹ Aan de hand van dit rapport concluderen Stegmeijer, Kloosterman en Lupi in *Bouwen op een sterk fundament* per beleidsvoornemen van de nota *Ruimte voor architectuur* de resultaten van de maatregelen. Uit deze publicatie blijkt dat de architectonische

⁴⁶ Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 127 en 130.

⁴⁷ Ministeries van WVC en VROM 1991, p. 29; Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 11.

⁴⁸ Ministeries van WVC en VROM 1991, pp. 130-131.

⁴⁹ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 12.

kwaliteit en de publieke betrokkenheid waren bevorderd en de kwaliteit van het vakonderwijs een positieve impuls had gekregen.⁵⁰ Het Stimuleringsfonds voor Architectuur werd een belangrijke stimulans beschouwd – door ondersteuning van architectuurwedstrijden, publicaties, lokaal architectuurbeleid, manifestaties en tentoonstellingen – en het Architectuur Lokaal werd als geslaagd beschouwd in het bieden van informatie aan decentrale overheden.⁵¹ Bovendien had Architectuur Lokaal gezorgd voor een impuls aan de oprichting van lokale centra. Het Nederlands Architectuurinstituut trok veel bezoekers en schepte volgens de voortgangsrapportage condities voor inhoudelijke ontwikkeling van het vakgebied. Op het gebied van publieke betrokkenheid stellen de auteurs tevens dat er meer aandacht in de media was gekomen voor architectuur en het aantal bezoekers van tentoonstellingen, lezingen en manifestaties was gestegen.⁵²

De doelstellingen met betrekking tot de voorbeeldfunctie van de rijksoverheid en internationalisering waren volgens de voortgangsrapportage echter niet (voldoende) behaald.⁵³ De ministeries van WVC en VROM stelden dat de Rijksgebouwendienst minder vaak rechtstreeks als opdrachtgever opgetreden had. Wel geven Stegmeijer, Kloosterman en Lupi aan dat het advies van de rijksbouwmeester vaker werd ingewonnen door andere departementen. Op het gebied van internationalisering bleken Nederlandse architecten wel degelijk in toenemende mate in het buitenland actief te zijn, maar dit betrof een vijfde van de bureaus en beperkte zich voornamelijk tot Duitsland en België.⁵⁴ Wel was er onbedoeld een internationale interesse ontstaan in het Nederlandse architectuurbeleid vanuit enkele landen.

Vijf jaar na de nota *Ruimte voor architectuur* verscheen er een opvolgende nota. In samenwerking met het ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW), Landbouw, Natuur en Visserij (LNV) en Verkeer en Waterstaat (VW) presenteerde het ministerie van VROM in 1996 de nota *De architectuur van de ruimte*, waarin enkele nieuwe thema's en accenten werden geïntroduceerd ten opzichte van de voorgaande nota's.⁵⁵ Twee vernieuwende thema's ten opzichte van de voorgaande nota waren dat het streven naar ruimtelijke kwaliteit werd uitgebreid naar hogere schaalniveaus – waaronder stedenbouw, landschapsarchitectuur, ruimtelijke ordening en infrastructuur – en het stimuleren van private partijen tot kwaliteit via onderzoek naar meer marktgerichte kwaliteitsconcepten.⁵⁶ Investeren in architectonische kwaliteit zou volgens de rijksoverheid binnen de

⁵⁰ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, pp. 12-13.

⁵¹ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 12.

⁵² Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 13.

⁵³ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, pp. 12-13.

⁵⁴ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 13.

⁵⁵ Ministeries van OCW, VEOM, LNV en VW 1996, p. 4.

⁵⁶ Ministeries van OCW, VEOM, LNV en VW 1996, p. 20.

private sector als onzekere en risicovolle onderneming beschouwd, die vanuit marktoverwegingen niet noodzakelijk was.⁵⁷ Een nieuw aandachtspunt werd daarom het stimuleren van het zogenaamde culturele verantwoordelijkheidsbesef bij marktpartijen.⁵⁸

Het beleid zoals dat op basis van *Ruimte voor Architectuur* is gevoerd zou volgens *De architectuur van de ruimte* gecontinueerd worden, maar met enkele nieuwe accenten.⁵⁹ Met betrekking tot de voorbeeldfunctie van de overheid zou de Rijksgebouwendienst volgens de nota meer kansen bieden aan jonge talentvolle ontwerpers, zoals winnaars van de Archiprix – een prijs uitgereikt aan de beste afstudeerplannen van Nederlandse architectuuropleidingen – en Prix de Rome – een stimuleringsprijs voor jonge kunstenaars en architecten.⁶⁰ In de nota werd bovendien besloten de Stichting Archiprix structureel te subsidiëren, net als de Stichting European Nederland. European zet drie keer per jaar een prijsvraag op voor jonge Europese architecten – met als doel internationale culturele uitwisseling te stimuleren – en de Stichting European Nederland is verantwoordelijk voor de prijsvraag in Nederland.⁶¹ Verder zou op het gebied van internationalisering in overleg met het Exportplatform VROM worden bezien hoe de internationale belangstelling voor de Nederlandse bouwcultuur en de positionering van Nederlandse ontwerpers in het buitenland kon worden bevorderd. Er kwam dus meer nadruk te liggen op het stimuleren van jonge architecten en het verbeteren van de internationale reputatie van Nederlandse architectuur.

Evaluatie van dit architectuurbeleid – in opdracht van het ministerie van VROM – verscheen in 2000.⁶² Volgens *Bouwen op sterk fundament* was het streven naar ruimtelijke kwaliteit op hogere schaalniveaus onvoldoende verwezenlijkt, maar de belangstelling voor architectonische kwaliteit vanuit de private sector was gegroeid. Bovendien schrijven de auteurs het volgende op basis van de evaluatie:

“Jonge talenten in Nederland hebben “in vergelijking met de ons omringende landen grote kans om op zware projecten te worden ingezet. Hieruit spreekt dat vernieuwende, frisse ontwerpideeën in Nederland relatief hoog worden gewaardeerd” (Research voor beleid, 2000, p. 22).” (Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011:15).

Het accent op het vergroten van kansen voor jonge architecten had volgens de evaluatie zijn vruchten afgeworpen en het architectuurklimaat zou opnieuw zijn verbeterd. Hoewel de geslaagdheid van de

⁵⁷ Ministeries van OCW, VEOM, LNV en VW 1996, p. 26.

⁵⁸ Ministeries van OCW, VEOM, LNV en VW 1996, p. 27.

⁵⁹ Ministeries van OCW, VEOM, LNV en VW 1996, p. 34.

⁶⁰ Ministeries van OCW, VEOM, LNV en VW 1996, pp. 34 en 36.

⁶¹ Ministeries van OCW, VEOM, LNV en VW 1996, p. 36.

⁶² Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 14.

voorbeeldfunctie van de rijksoverheid nog steeds in twijfel werd getrokken, was volgens de evaluatie door Research voor beleid wel vooruitgang waarneembaar bij andere opdrachtgevers; er zou meer aandacht zijn voor vormgeving en minder voor de kosten ervan.⁶³ Aangekondigde acties op het gebied van internationalisering blijken echter niet te zijn uitgevoerd.

Vanaf 1988 is aan de hand van de verschillende nota's dus een verantwoordelijkheidsgevoel waar te nemen bij de rijksoverheid om architectonische kwaliteit in Nederland van bovenaf te verbeteren, wat resulteerde in een vernieuwend en ambitieus architectuurbeleid. Dit nieuwe beleid werd door de betrokken ministeries als noodzakelijk beschouwd door ontwikkelingen als internationalisering en de verwachte economische groei, die beiden de belangstelling voor architectonische kwaliteit en kennis over architectuur vanuit de Nederlandse samenleving zouden beïnvloeden.

Naast dat in de nota's verschillende instrumenten gepresenteerd werden om de kwaliteit van Nederlandse architectuur te verbeteren, werd ook geambieerd deze architectuur internationaal meer op de kaart te zetten. Vanaf 1996 werd het beleid bovendien uitgebreid met extra aandacht voor jonge architecten en opdrachtgevers in de private sector, maar het verbeteren van de positie van Nederlandse ontwerpers in het buitenland is een punt wat in 2000 nog wachtte op uitvoering. Een architectuurbeleid als dit was niet vanzelfsprekend, en het onderzoek naar deze context leverde onbewust veel op. Deze politieke ontwikkelingen bleken namelijk van grote invloed op het dominante Nederlandse architectuurdiscours en de publicatie *Superdutch* circa 10 jaar later. Zonder deze ontwikkelingen was *Superdutch* er niet geweest.

1.2. 'ARCHITECTUUR IN NEDERLAND'

In paragraaf 1.1 zijn politieke ontwikkelingen behandeld die onderdeel vormen van de culturele context van de publicatie *Superdutch*. Duidelijk is dat de Nederlandse overheid een impuls wilde geven aan de architectuur in het land. De vraag die resteert is echter wat er vervolgens gebeurde binnen de Nederlandse architectuur. Om antwoord te geven op deze vraag wordt binnen dit hoofdstuk een beeld geschetst van het dominante Nederlandse architectuurdiscours, zoals gestuurd vanuit de

⁶³ Stegmeijer, Kloosterman en Lupi 2011, p. 15.

redactie van de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*, een initiatief vanuit het Nederlands architectuurinstituut.⁶⁴

In de periode 1988 tot 2000 zijn de volgende personen onderdeel geweest van deze redactie: Ruud Brouwers, Hans van Dijk, Lily Hermans, Bernard Colenbrander, Friso Broeksma, Hans Ibelings, Ton Verstegen en Bart Lootsma. Van elk van deze redacteurs zal een korte introductie volgen. Zo bestond de redactie van eerste edities van de jaarboekenreeks uit de periode van 1988 tot en met 1992 uit Brouwers, Van Dijk, Hermans en Colenbrander. Ruud Brouwers was vóór 1988 beleidsdirecteur van Stichting Wonen, de stichting die in dat jaar fuseerde met het Nederlands Documentatiecentrum voor de bouwkunst (NDB) en de Stichting Architectuurmuseum (SAM) tot het NAI.⁶⁵

Uit de publicatie *The NAI Effect: Creating Architecture Culture* van architectuurhistoricus en -theoreticus Sergio M. Figueiredo blijkt dat Brouwers in 1984 een van de initiatiefnemers was voor het verenigen van Stichting Wonen en het NDB, wat volgens Figueiredo en de redacteur zelf het startpunt was in het proces van de oprichting van het NAI.⁶⁶ Brouwers zou ook een belangrijke rol hebben gespeeld in de totstandkoming van het blad *Wonen-TA/BK*, een tijdschrift voor huisvesting en omgeving gepubliceerd vanuit Stichting Wonen. Vanuit zijn positie binnen de stichting zou hij namelijk voorgesteld hebben hun eigen blad *Wonen* te laten samensmelten met het vaktijdschrift *TABK* (*Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten*).⁶⁷

Hoofdredacteur van *Wonen-TA/BK* was van 1981 tot 1985 de architectuurcriticus – en naar eigen zeggen een van de initiatiefnemers van het jaarboek – Hans van Dijk.⁶⁸ Hij stond hiernaast bekend als hoofdredacteur van het tijdschrift *Archis* van 1985 tot 1990, de opvolger van het tijdschrift van Stichting Wonen, onder leiding viel van het NAI.⁶⁹ Tevens verbonden aan Stichting Wonen was redacteur Lily Hermans, tentoonstellingsmedewerker bij de stichting en betrokken bij de exposities A-84, A-85 en A-86.⁷⁰ Deze tentoonstellingen werden georganiseerd vanuit de stichting en zullen later in deze paragraaf een inspiratiebron voor de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland* blijken te zijn.⁷¹

Bernard Colenbrander was voor zijn functie als redacteur werkzaam bij het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst en was medebetrokkene bij de samenvoeging met

⁶⁴ Figueiredo 2016, p. 244.

⁶⁵ Figueiredo 2016, p. 156.

⁶⁶ Figueiredo 2016, pp. 156 en 194-196.

⁶⁷ Figueiredo 2016, p. 190.

⁶⁸ Ibelings 2021; Van Dijk 2009.

⁶⁹ Figueiredo 2016, p. 216.

⁷⁰ Van Dijk 2009.

⁷¹ Van Dijk 1988, p. 5.

Stichting Wonen en Stichting Architectuurmuseum tot het NAI.⁷² Zo is bekend dat hij samen met Ruud Brouwers het Canadees architectuurinstituut bezocht – genaamd het Canadian Centre for Architecture (CCA) – ter referentie voor het opzetten van het Nederlandse instituut. De redactie van de eerste jaarboeken bestond dus uit personen die belangrijke functies hadden vervuld bij vaktijdschriften en instanties die uiteindelijk het Nederlands architectuurinstituut zouden vormen.

In 1993 maakte Hans van Dijk in de redactie plaats voor Friso Broeksma. Broeksma stond destijds voornamelijk bekend als architect, projectleider en auteur en had onder andere voor de gemeente Leiden en de Amsterdamse Dienst Volkshuisvesting gewerkt. *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1992-1993* was echter het enige jaarboek waar hij werkzaam was als redacteur. De opvolgende edities van 1994 tot en met 1997 – met uitzondering van de editie uit 1996 waar enkel Ruud Brouwers als redacteur vermeld staat – werden opnieuw samengesteld door Hans van Dijk en Brouwers, maar deze keer in samenwerking met Hans Ibelings en Ton Verstegen.

Hans Ibelings is architectuurhistoricus en -criticus. Van 1989 tot 2000 was hij curator bij het Nederlands Architectuurinstituut en stond hij bekend als auteur van meerdere publicaties, waaronder *Modernism without dogma: Architects of a younger generation in the Netherlands* uit 1991 en *Nederlandse architectuur van de 20^{ste} eeuw* uit 1995, waarin hij schreef over ontwikkelingen binnen de Nederlandse architectuur.⁷³ Ton Verstegen stond tevens bekend als auteur, met een focus op stedenbouwkundige ontwikkelingen of projecten. Vóór zijn aanstelling als redactielid van het jaarboek uit 1994 had hij bijgedragen in *Wonen-TA/BK* en *Archis* met artikelen als 'Eindhoven een metropool op zoek naar zichzelf' en 'Petersburg in de 18^e en 19^e eeuw: van architectonische luister naar literaire nachtmerrie'.

Voor de laatste jaarboeken voorafgaand aan het jaar 2000 kreeg de redactie een nieuwe samenstelling: Hans van Dijk, Hans Ibelings en Ton Verstegen vormden van 1997 tot en met 1999 de redactie, samen met architectuurhistoricus en -criticus Bart Lootsma, de auteur van *Superdutch*. Over deze redacteur zal meer achtergrondinformatie volgen in paragraaf 1.3. Voor het jaarboek uitgegeven in 2000 vormden Lootsma, Ibelings en Verstegen allen voor de laatste keer de redactie van de jaarboekenreeks, dit keer zonder Hans van Dijk. Uit de achtergrondinformatie van de overige redactieleden wordt duidelijk dat de redactie meestal bestond uit personen betrokken bij het Nederlands Architectuurinstituut of instanties die uiteindelijk het instituut vormden in 1988. De

⁷² Figueiredo 2016, p. 188.

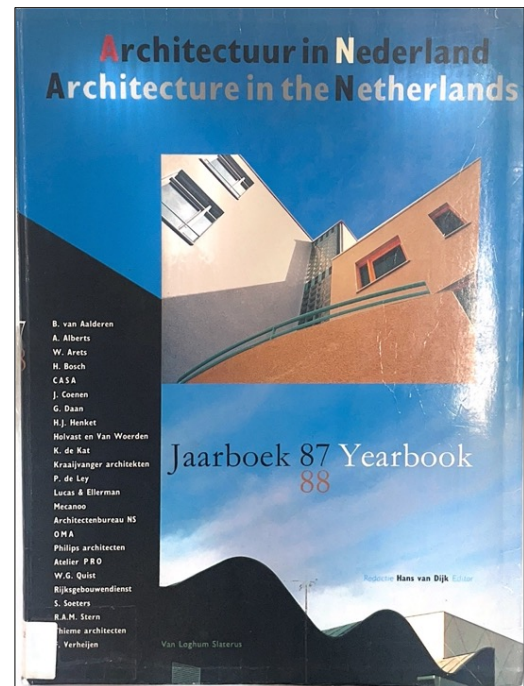
⁷³ Ibelings 2023.

meeste redacteuren hadden ervaring als auteur en/of redacteur voor vakbladen of beschikten over eigen publicaties. Uit hun ervaring blijkt een kennis van de Nederlandse architectuur.

DE INHOUD VAN DE JAARBOEKEN

De eerste editie van de jaarboekenreeks, *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*, verscheen in 1988 (afb. 2). Hoofdredacteur van het jaarboek was Hans van Dijk en de gebouwen opgenomen in het boek waren geselecteerd in samenwerking met Ruud Brouwers, Lily Hermans en Henco Bekkering – auteur op het gebied van stedenbouw.⁷⁴ In het voorwoord van het eerste jaarboek schrijft Van Dijk allereerst over de inspiratie voor de jaarboekenreeks vanuit eerdere tentoonstellingen van Stichting Wonen. Het ging om de tentoonstellingen A-84, A-85 en A-86, waarbij steeds de 10 tot 15 zogenaamd meest opmerkelijke gebouwen werden gepresenteerd die het jaar ervoor in Nederland waren opgeleverd, in de vorm van maquettes, tekeningen en foto's.

Met de fusering van de verschillende instanties tot het Nederlands architectuurinstituut zou de wens zijn ontstaan om het concept van de tentoonstellingen – het tonen van spraakmakende gebouwen die in een jaar waren opgeleverd – voort te zetten in een andere vorm. In een artikel uit *Archined* – waarin Hans van Dijk reflecteert op de jaarboeken *Architectuur in Nederland* tot aan de editie uit 2009 – voegt de auteur hieraan toe dat de totstandkoming van de jaarboekenreeks verbonden was aan de overgang van het tijdschrift *Wonen-TA/BK* in *Archis*.⁷⁵ Volgens Van Dijk kwam de keuze voor voortzetting in de vorm van een jaarboek voort uit zijn samenwerking destijds met grafisch vormgever Herman de Vries. Van Dijk en De Vries hadden samen het tijdschrift *Wonen-TA/BK* herontwerpen en droomden na deze samenwerking van het lanceren een 'tweetalig glossy kwartaalschrift'.⁷⁶ In samenwerking met Ruud



Afb. 2. Voorplat van de eerste editie van *Architectuur in Nederland*, getiteld *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988* (1988) (foto: auteur).

⁷⁴ Van Dijk 1988, p. 5.

⁷⁵ Van Dijk 2009.

⁷⁶ Van Dijk 2009.

Brouwers en Lily Hermans – beiden betrokken geweest bij de tentoonstellingen van Stichting Wonen – ontstond het jaarboek *Architectuur in Nederland*.

De inhoud van het jaarboek uit 1988 was als volgt. Het boek bestond uit vier essays waarin – volgens Van Dijk – de actuele stand van zaken werd beschreven van de aandachtsgebieden architectuur, stedenbouw, volkshuisvesting en monumentenzorg, gevolgd door 31 gebouwen die in de loop van 1987 in gebruik waren genomen (afb. 3). Bovendien gaf het jaarboek een overzicht van prijzen, prijsvragen, tentoonstellingen en publicaties van voorgaande jaar en werden in het boek drie kwesties behandeld rondom specifieke gebouwen of instanties. Zo werd in het eerste jaarboek aandacht besteed aan kwesties rondom het nieuwe stadhuis in Den Haag, het Burgerweeshuis in Amsterdam en de verwachte opening van het architectuurmuseum in 1992. Deze opzet zou in de volgende edities van de jaarboekenreeks als leidraad blijven gelden, met uitzondering van enkele wijzigingen in de basisformule of bepaalde afwijkende edities. Zo werd al vanaf 1989 het onderdeel ‘kwesties’ vervangen door een kort overzicht aan berichten over de Nederlandse architectuur, op het gebied van onder andere beleid en onderwijs (afb. 4).

Inhoud Content	
4-5	Foreword Voorwoord
OPSTELLEN ESSAYS	
6	Hans van Dijk Architectuur Architecture
10	Donald Lambert Stedenbouw Town Planning
14	Raad Brouwers Volkshuisvesting Public Housing
20	Bernard Colenbrander Monumentenzorg Preservation
PROJECTEN PROJECTS	
24	W.G. Quist Raadhuis en bedrijfsgebouw Town hall and services building
29	B. van Aalderen Gewestelijk arbeidsbureau District employment exchange
30	W. Arets Artsenpraktijk en apotheek Doctors practice and pharmacy
31	J. Coenen Gezondheidscentrum Health centre
32	J. Coenen Bestuursgebouw met woningen Administrative building with dwellings
38	H.J. Henket Gewestelijk arbeidsbureau District employment exchange
44	Architectenbureau NS Spoorwegstation Railway station
46	S. Soeters Busstation Bus Station
47	OMA Busstation Bus Station
48	R.A.M. Stern Hoofdkantoor Mexx International Head Office Mexx International
54	A. Alberts Hoofdkantoor HNB Bank Head office HNB Bank
60	Holvast en Van Woerden Rijkskantoorgebouw National office building
61	Thieme architecten Districtsbureau Rijkspolitie District Police Station
62	Lucca & Eltermen Hoofdkantoor Kluwer Head Office Kluwer
64	Kraaijanger architecten Centraal kantoor Esso Benelux Head Office Esso Benelux
70	H. Bosch Woningbouw en winkels Housing and shops
71	K. de Kat Woningwetwoningen Public Housing
72	K. de Kat Woningwetwoningen Public housing
73	CASA Woningwetwoningen Public housing
74	Mecanoo Woningwetwoningen Public housing
78	Mecanoo Woningwetwoningen Public housing
80	F. de Ley Woningwetwoningen en bedrijfsruimte Public housing and commercial premises
84	F. Verheijen Woningbouw voor studenten en bejaarden Housing for students and the elderly
86	Atelier PRO Woningbouw met winkels Housing and shops
87	G. Dzan Woonhuis met atelier House with studio
88	W.G. Quist Provinciaal museum Noord-Brabant Museum of the province of Noord-Brabant
92	Philips architecten Opstelabriek Philips Philips IC-factory
93	Rijksgebouwendienst Rijksbedrijfscentrum National facilities centre
94	Kraaijanger architecten Expeditiehoopspunt PTT Sorting office PTT
100	J. Coenen Restaurants en woningen Restaurants and dwellings
106	OMA Nederlands Dans Theater Netherlands Dance Theatre
MANIFESTATIES EN PRIJZEN EVENTS AND PRIZES	
112	Architectuurprijzen Architectural prizes and awards
114	Prijsvragen en meervoudige opdrachten Competitions and multiple commissions
118	Tentoonstellingen Exhibitions
120	Literatuur Literature
KWESTIES ISSUES	
122	Rob de Graaf Spanning rond stadhuis in Den Haag Excitement around city hall in The Hague
124	Lisbeth Melis Strijd om het Burgerweeshuis The Orphanage controversy
126	Raad Brouwers Opening architectuurmuseum in 1992 The opening of the architectural museum in 1992

Afb. 3. Inhoudsopgave met aan het einde van het boek drie kwesties in: H. van Dijk (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1988, p. 3 (foto: auteur).

Inhoud Contents	
Bibliotheek Nederlands Architectuur Instituut	
5	Voorwoord Foreword
6	Hans van Dijk
11	Bernard Colenbrander
16	Arthur Wormmann
20	Donald Lambert
25	Raad Brouwers
29	Dirk Raaijman
33	Hans J. van Dijk
Opstellen Essays	
Het verschuiven van het structuralisme The dense of structuralism	
De aantrekkingskracht van een vreemdland The attractiveness of strangers	
Commerciële motieven in de architectuur Commercial motives in architecture	
Hoe waardevol is een commerciële periferie? How valuable is a commercial periphery?	
Ideaal en incident Ideal and one-off project	
De Heritage Industry draait op volle toeren The Heritage Industry is going at full blast	
De opkomst van de urban villa The rise of the urban villa	
Werken Works	
38	Aldo en Hanneke van Eyck
42	Hein van Meer
46	Abel Calen
52	Dirix & van Wylck
56	Mecanoo
60	Wim Quist
64	Theo Bosch
70	Wim van Beek
74	Dunkler & van der Torre
78	DKV
82	Gunnar Daan
84	Siza, Casanheira
90	Siza, Casanheira
94	Van Herk & de Kleijn
98	Kees Rijboout
Ester/ESA in aanbouw under construction	
Vijf stadsvilla's five urban villas	
Rijkskantoorgebouw National office building	
Drie praktijkpanden Three professional offices	
Twee stadsvilla's Two urban villas	
Kantoorgebouw Office building	
Complex woningen Housing complex	
Busremise Bus depot	
Schefferswoningen Sliding door dwellings	
Woongebouw Block of flats	
Postkantoor Post office	
Twee woningen Two dwellings	
Twee woonblokken Two housing blocks	
Strook woningen A strip of dwellings	
Wonen in fabriekcomplex Housing in a factory complex	
Overige werken More works	
103	AAS, ABT/Wiegerick, Benthem/Crouwel, Hans Bosch, P. de Bruijn, Cepetzel, Dax en Moorlaan, J.B. Emon, Hans Hagenbeek, Holvast en Van Woerden, IAA, Karlele en Van der Meer, Peter Klidons, de Kleine Stad, Henk Klunder, Lafour & Wijk, Mecanoo, Hein van Meer, P.K.A. Pennink, Wim Quist, Ph. Rosdorff, Schaffer, Koen van Velsen
Berichten Notices	
114	Annelies van den Houten
Architectuuronderwijs Architectural training	
Wet op de architectentitel The Law on Architectural Title	
Atrium en ongemak Atrium and inconvenience	
Jong monumenten Recent monuments	
Werkgroep kweekt élan Working group fosters enthusiasm	
Overheid maakt nota's The government issues memorandums	
Fonds Fond	
Personalis	
Prijzen Prizes	
122	Prijsvragen en meervoudige opdrachten
124	Competitions and multiple commissions
130	Tentoonstellingen Exhibitions
136	Literatuur Literature
140	Register Index

Afb. 4. Inhoudsopgave met aan het einde van het boek berichten in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1988/1989*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1989, p. 4 (foto: auteur).

Met betrekking tot de keuze van de 31 projecten in het jaarboek schrijft Van Dijk in het voorwoord dat de redactie geprobeerd heeft verschillende categorieën gebouwen bij de keuze te betrekken – namelijk openbare gebouwen, woningen, bedrijfsgebouwen, kantoren, gebouwen voor cultuur en ontspanning of gebouwen voor verkeer en vervoer. Hiermee probeerde de redactie waarschijnlijk een zo volledig mogelijk en gevarieerd beeld te geven van wat er het voorgaande jaar gebouwd was. Echter blijken de jaarboeken zich voornamelijk op spraakmakende gebouwen te richten, spraakmakend in de zin dat de architecten ‘vanuit een overtuiging hadden ontworpen’.⁷⁷ Van Dijk schrijft namelijk dat de selectie niet per se bestond uit de gebouwen met de hoogste architecturale kwaliteit, maar gebouwen die bijzonder werden gevonden door de redactie door een bepaalde ideologie die het gebouw volgens hen reflecteerde of het punt wat de architect ermee wilde maken. Uit deze toelichting van de selectie blijkt een focus op de architecten van de werken.

Zoals gezegd bieden de jaarboeken inzicht in welke werken en thema’s belangrijk werden gevonden door de redacteurs van de jaarboeken. Om een beeld te krijgen welke thema’s in de periode 1987 tot 2000 als relevant werden beschouwd voor en door mensen uit het vak zijn voor dit onderzoek allereerst de inleidingen en essays van de jaarboeken geanalyseerd. Hierbij lag de focus op essays die de actuele stand van zaken op het gebied van architectuur in Nederland behandelen. Andere artikelen in de jaarboeken gaan over specifieke ontwikkelingen op het gebied van woningbouw, stedenbouw of monumentenzorg of behandelden een bepaalde typologie gebouwen – voorbeelden hiervan zijn de essays over de ‘urban villa’ (1989), plaza’s (1993) of winkelcentra (1998). De inhoud van deze essays is achterwege gelaten omdat het doel van dit hoofdstuk het geven van een impressie van het dominante Nederlandse architectuurdiscours is. De vraag die centraal staat is wat er over het algemeen gepresenteerd werd in de jaarboeken wanneer het gaat over Nederlandse architectuur. Onderzoek naar de essays over specifieke onderwerpen gaat aan dit doel voorbij.

Aan de hand van de analyse kan gesteld worden dat in essays in de jaarboeken *Architectuur in Nederland* voorafgaand aan de publicatie *Superdutch* – die focussen op de stand van zaken binnen de Nederlandse architectuur in het algemeen – bepaalde thema’s in meerdere jaarboeken terugkomen. Het gaat hierbij om de thema’s commercialisering van architectuur, buitenlandse architecten werkzaam in Nederland, het Nederlandse modernisme, een nieuwe stijl vanuit jonge architectenbureaus, de visie op Nederlandse architectuur vanuit het buitenland en de invloed van Rem Koolhaas op de Nederlandse architectuur. In dit hoofdstuk worden achtereenvolgend de thema’s toegelicht aan de hand van enkele artikelen uit de jaarboeken.

⁷⁷ Van Dijk 1988, p. 5.

In de periode van 1988 tot 1996 blijken uit de essays in de jaarboeken zorgen om de impact van de toenemende commercialisering op de Nederlandse architectuur. Hoewel de toon van het eerste jaarboek over het algemeen optimistisch is – hoofdredacteur Hans van Dijk start zijn essay met de zin “Het gaat goed met de Nederlandse architectuur!” – wijst de auteur in ‘Architectuur: Formele moraliteit’ tevens op hoe het ‘corporate image’ ook steeds meer gold voor gebouwen, iets wat ook naar voren kwam in de architectuurnota’s.⁷⁸ Meer bedrijven verwachtten dat de panden waarin ze zich huisvestten bijdroegen aan de identiteit van het bedrijf. Hoewel het initiële idee hierachter was dat gebouwen zich onderscheidden om een bepaald imago te creëren, resulteerde deze ontwikkeling volgens Van Dijk in werkelijkheid in het ontstaan van een meer uniforme vormtaal, gekenmerkt door veel spiegelend glas en natuursteen in de gevel met vaak gekunstelde en sculpturale vormen.

Het opvolgende jaarboek, *Jaarboek 1988-1989*, bevat een soortgelijk bericht, geschreven door auteur Arthur Wortmann in ‘Commerciële motieven in de architectuur’. In het artikel stelt Wortmann dat gebouwen steeds meer een bepaald ‘image’ moesten ophouden en dat de reputatie van architecten hierdoor een grotere rol was gaan spelen.⁷⁹ Volgens de auteurs werden gebouwen aan het eind van de jaren ’80 als gevolg van de toenemende commercialisering dus steeds meer gebruikt als middel om zich te representeren. Het effect hiervan voor het klimaat rondom architectuur was volgens hen dat de nadruk steeds meer komt te liggen op het creëren van opvallende of spraakmakende gebouwen. Terwijl Van Dijk wijst op het zogenaamde gevolg dat gebouwen van bedrijven hierdoor steeds meer op elkaar gingen lijken, benadrukt Wortmann voornamelijk wat volgens hem het gevaar was van de ontwikkeling, namelijk dat gebouwen ‘diepgang’ verloren; ze werden ontworpen zonder verdere betekenis of achterliggende overtuiging.

Deze ‘diepgang’ van architectuur blijkt voor beide auteurs een belangrijke rol te spelen. Zo gaat Van Dijk in zijn artikel in op het postmodernisme, wat hij als een soort doemscenario presenteert van waar de Nederlandse architectuur heen kan gaan als de effecten van commercialisering te groot zouden worden. De stroming – volgens hem gekenmerkt door het kopiëren van historische stijlen, willekeurige vormen en letterlijke metaforen – was volgens de auteur onserieus en te veel op vorm gericht.⁸⁰ Van Dijk plaatst de Nederlandse architecten in het jaarboek tegenover deze ontwikkeling –

⁷⁸ Van Dijk 1988, pp. 6 en 8.

⁷⁹ Wortmann 1989, p. 16.

⁸⁰ Van Dijk 1988, p. 8.

zij zouden doorgaans naar een diepere grondslag voor het werk zoeken – en zet ze hiermee op een voetstuk.

Wortmann stelt daarnaast dat architectuur in Nederland van enige diepgang voorzien moest zijn om waardering te ontvangen, ook vanuit Nederlandse opdrachtgevers en publiek.⁸¹ Hij verwijst naar de spreuk ‘doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg’ en stelt op basis van de spreuk dat ‘schreeuwerige effecten’ in Nederland niet op prijs werden gesteld. In plaats daarvan moesten opvallende gebouwen volgens Wortmann ook een culturele impuls geven; in gecommercialiseerde architectuur moest deze maatschappelijke ontwikkeling niet worden geaccepteerd, maar moesten architecten zich hier kritisch tegenover blijven verhouden en deze houding terug laten komen in hun ontwerpen.⁸² Wat de auteurs laten doorschemeren is dus dat ‘goede’, gewaardeerde architectuur in Nederland – volgens hen – altijd een vorm van ‘diepgang’ had.

De dreiging en gevolgen van commercialisering van architectuur werd in de edities uit de periode 1990 tot en met 1996 nog enkele keren herhaald. Voor *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1989/1990* had de redactie een buitenlandse auteur genaamd Joseph Buch⁸³ aangezocht om de stand van zaken van de Nederlandse architectuur te beschrijven.⁸⁴ Buch stelt dat – vergeleken met het eind van de jaren zeventig – rond 1990 meer uit het buitenland afkomstige stijlen gedetecteerd konden worden in Nederland, waaronder het postmodernisme.⁸⁵ Deze ontwikkeling zou volgens de auteur voornamelijk negatieve invloed hebben gehad op de efficiëntie in de Nederlandse architectuur.

In latere edities van de jaarboekenreeks komen voornamelijk opdrachtgevers en het Nederlandse publiek naar voren als reden voor deze dreiging. In het jaarboek uit 1991 schrijft hoofdredacteur Ruud Brouwers in de inleiding dat het de Nederlandse opdrachtgevers en publiek waren die op dat moment gefocust waren op spektakel en spraakmakende gebouwen, wat de Nederlandse architectuur in gevaar zou brengen.⁸⁶ De focus op het uiterlijk van gebouwen binnen het postmodernisme zou volgens Brouwers ten koste gaan van de culturele betekenis van architectuur. In 1996 stelt dezelfde auteur bovendien dat architecten – doordat ze in opdracht werken van opdrachtgevers – gedwongen werden met de trends en de vraag van het publiek mee te gaan.⁸⁷ Het gevolg van commercialisering was volgens Brouwers dan ook dat architecten minder vrijheid hadden

⁸¹ Wortmann 1989, p. 16.

⁸² Wortmann 1989, p. 17.

⁸³ Hoewel Joseph Buchs nationaliteit niet bekend wordt gemaakt in het jaarboek uit 1990, wordt in de inleiding geschreven dat hij een gedetailleerde kennis van de geschiedenis en actualiteit van de Nederlandse bouwkunst bezit.

⁸⁴ Brouwers 1990, p. 5.

⁸⁵ Buch 1990, pp. 6 en 12.

⁸⁶ Brouwers 1991, p. 4.

⁸⁷ Brouwers 1996, p. 5.

om zich te differentiëren en eigenzinnig ontwerp te maken. Wat in de jaarboeken dus voornamelijk naar voren komt is dat er sprake was van een dreiging voor de Nederlandse architectuur door het postmodernisme – gepresenteerd als representatie van commercialisering van architectuur – met als gevolg een verlies aan diepgang en efficiëntie in architectuur en een toenemende uniformiteit.

Een tweede thema dat in de jaarboeken uit de periode van 1988 tot 1991 naar voren komt – en volgens de redacteurs verbonden was aan de hang naar spektakel van opdrachtgevers – is de hoeveelheid buitenlandse architecten werkzaam in Nederland. In het eerste jaarboek schrijft Hans van Dijk dat Adri Duivesteijn – wethouder stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening in Den Haag en later de eerste directeur van het NAI – vanaf 1986 meerdere buitenlandse architecten benaderde voor zogenaamd bijzondere Nederlandse projecten.⁸⁸ In de daaropvolgende editie *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1988/1989* blijkt dat dit verschijnsel vaker voorkwam. Redacteur Bernard Colenbrander wijdde een artikel aan het fenomeen onder de titel ‘De aantrekkingskracht van een vreemdeling’. Hierin schrijft hij dat het aantal buitenlandse architecten dat actief was in Nederland hoger was dan ooit en oppert hij mogelijke oorzaken voor deze instroom, namelijk de zogenaamde aftakeling van de Nederlandse architectuur en ‘star-appeal’.⁸⁹

Het idee van een aftakeling van de Nederlandse architectuur haalde Colenbrander uit een artikel van de Malawische architectuurcriticus Peter Buchanan, getiteld ‘Nederlandse architectuur is spoor bijster’.⁹⁰ Colenbrander schrijft dat Buchanan de Nederlandse architectuur van dat moment ‘karakterloos’ had genoemd en dat hij gesteld had dat jongere Nederlandse architecten slechts de trends volgden, waardoor opdrachtgevers volgens Buchanan gedwongen werden een buitenlandse architect in te huren. Bovendien wijst Colenbrander op het verschijnsel dat gebouwen steeds meer als middel werden ingezet door opdrachtgevers om zich te representeren.⁹¹ Het inhuren van een bekende buitenlandse architect zou volgens Colenbrander extra status geven aan het gebouw en daarmee de opdrachtgever, waardoor dit volgens de auteur ook een mogelijke oorzaak van de instroom kon zijn.

Ruud Brouwers behandelt de instroom van internationale architecten bovendien in zijn inleiding van het jaarboek uit 1991. In zijn tekst verwijt hij deze ontwikkeling, net als in het bericht van Colenbrander werd gedaan, aan de gesteldheid van de Nederlandse architectuur en de hoogstaande wensen van opdrachtgevers.⁹² Hij voegt hieraan toe dat er tevens sprake was van een hevige

⁸⁸ Van Dijk 1988, pp. 7-8.

⁸⁹ Colenbrander 1989, pp. 12-13.

⁹⁰ Colenbrander 1989, p. 12.

⁹¹ Colenbrander 1989, p. 13.

⁹² Brouwers 1991, p. 4.

concurrentiestrijd tussen steden, waarbij de ene stad de andere wilde overtreffen door spraakmakende werken, waarbij de naam van een bekende internationale architect voor extra status zou zorgen. Beide thema's tonen aan dat er een angst of idee bestond dat de Nederlandse architectuur haar diepgang aan het verliezen was en dat de oorzaak gezocht werd bij de toegenomen vraag naar opvallende en spraakmakende gebouwen vanuit opdrachtgevers en publiek. Deze factoren zouden in de periode van 1988 tot 1991 zorgen voor een instroom aan internationale architecten.

HET NEDERLANDSE 'MODERNISME'

Met betrekking tot de zogenaamd verslechterde toestand van de Nederlandse architectuur is er een derde thema wat gedurende de periode van 1988 tot circa 1995 regelmatig terugkeerde: de gesteldheid van het modernisme in Nederland. In deze periode heerste onder de redacteurs van de jaarboeken het idee dat de nieuwe generatie architecten voortbouwde op een modernistische traditie in Nederland, maar dat de ideologie achter het ontwerpen – die kenmerkend was voor het modernisme – daarbij verloren was gegaan. Al in de eerste editie van de jaarboekenreeks in 1988 wordt dit fenomeen toegelicht door Hans van Dijk, in 'Architectuur. Formele moraliteit':

“Jonge architecten steken veel creatieve energie in hun ontwerpen maar kunnen hun produkten vervolgens geen plaats geven in een betoog van enige diepgang. [...] Het roemrijke verleden van de avant-gardes tussen de twee wereldoorlogen, het Nieuwe Bouwen, De Stijl, de figuur Rietveld, de woningbouwtraditie, maar ook de Nederlandse Team Ten Architecten Van Eyck en Bakema, allen hebben nog steeds een stille invloed op veel van hetgeen in de lage landen wordt gebouwd. Niet de theoretische concepten en de ideologische stellingnames zijn daarbij de drijvende kracht [...]. Het gaat veeleer om een formele moraliteit, een haast intuïtief besef van wat in de architectuur behoorlijk is en wat niet.” (Van Dijk 1988:9)

Het idee van een verlies aan diepgang keerde terug en Van Dijk wekt het idee dat de nieuwe generatie architecten geen vernieuwende, anti-traditionele boodschap meer wist over te brengen.

Deze constatering wordt nog een keer herhaald door Ruud Brouwers in de inleiding van *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1990/1991*⁹³ en in de periode van 1992 tot en met 1994 wordt in verschillende jaarboeken voortgebouwd op het artikel van Hans van Dijk. Allereerst besteedt de auteur zelf opnieuw aandacht aan het fenomeen in een artikel in het jaarboek van 1992, getiteld 'Het

⁹³ “De stand van zaken in de Nederlandse architectuur wordt gekenmerkt door het gestaag en stil voortgaan van de moderne traditie, zij het ontgaan van bevlogen idealistische uitspraken.” (Brouwers 1991:5)

Nederlandse modernisme en haar legitimiteit'. Hij stelt dat de gesteldheid van het Nederlandse modernisme aan het begin van de jaren negentig een punt van discussie werd, wat volgens de auteur bleek uit een symposium in april 1990, georganiseerd door de Technische Universiteit in Delft.⁹⁴ De titel en centrale vraag van het evenement was 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur?', een vraag geopperd door architect Rem Koolhaas.⁹⁵

Uit het boek verschenen naar aanleiding van het symposium blijkt dat Koolhaas twaalf architecten en critici had uitgenodigd om in te gaan op het thema moderniteit in de Nederlandse architectuur, met als hoofdvraag: hoe komt het dat in Nederland het Nieuwe bouwen – na ongeveer 75 jaar – inspiratiebron of zelfs uitgangspunt bleef vormen.⁹⁶ Volgens Van Dijk ergerde Koolhaas zich aan de 'gemakzucht' waarmee Nederlandse architecten omgingen met het modernisme; de architecten zouden modernistische vormen gebruiken zonder zich hiervoor te rechtvaardigen. Volgens Van Dijk werd met het symposium dit probleem rondom de Nederlandse architectuur van binnenuit aan de orde gesteld. De conclusie die Van Dijk naar aanleiding van het symposium dan ook trekt in zijn artikel is dat de term 'modernisme' niet meer gepast was voor de Nederlandse architectuur van de jaren negentig.⁹⁷

Deze term zou volgens Van Dijk niet alleen ontoereikend zijn door het gebrek aan ideologie van de Nederlandse architecten, maar ook omdat hij een nieuwe ontwikkeling signaleerde bij een groep architectenbureaus. Van Dijk verwees in 1992 naar het werk van Van Velsen, Van Dongen en Pesman en de architectenbureaus Mecanoo, DKV (Dobbelaar, De Kovel en De Vroom), Duinker en Van der Torre, Van Herk en De Kleijn, Arets en Van den Bergh, Neutelings en Roodbeen en Benthem en Crouwel. Wat deze architecten volgens Van Dijk verenigde was een grondige kennis van de geschiedenis van de moderne architectuur die terug te zien zou zijn in hun ontwerpen, maar de architecten zouden intussen ook een eigen handschrift ontwikkeld hebben. De auteur karakteriseerde de architectuur van deze architectenbureaus dan ook als 'pluriform, geïndividualiseerd modernisme', een term die beter zou passen bij de Nederlandse architectuur van die tijd.

Een jaar later werd opnieuw voortgebouwd op de eerdere artikelen over de gesteldheid van het Nederlandse modernisme in 'Het uiteengespatte modernisme', geschreven door architectuurhistoricus en -theoreticus Cor Wagenaar. In 1993 stelde ook Wagenaar het gebruik van het begrip 'modern' aan de kaak in het geval van Nederlandse architectuur en stedenbouw van de jaren

⁹⁴ Van Dijk 1992, p. 6.

⁹⁵ Van Dijk 1992, p. 7.

⁹⁶ Leupen, Deen en Grafe 1990, p. 7.

⁹⁷ Van Dijk 1992, p. 9.

negentig en concludeerde hij dat de term niet toereikend was.⁹⁸ Bovendien deed hij een poging de oorzaak van de staat van het Nederlandse 'modernisme' aan te wijzen. Wagenaar licht in zijn essay toe dat het modernisme in de jaren twintig en dertig gericht was op het oplossen van een aantal maatschappelijke problemen – hij noemt onder andere de woonomstandigheden in de industriële stad.⁹⁹ Na de oorlog werd dit gedachtegoed vervangen door een nadruk op massafabricage, wat in verband stond met de wederopbouw. Hoewel de context – en daarmee het gedachtegoed achter ontwerpen – volgens hem ingrijpend veranderde, bleef de term 'modern' in gebruik. Door de veranderende context zou het begrip haar betekenis zijn verloren.

Wat in de jaarboeken tot het midden van de jaren negentig dus voornamelijk naar voren komt is dat er sprake zou zijn van een jongere generatie architecten die voortbouwde op een moderne traditie met vergelijkbare vormtaal, maar zonder ideologie; ze bouwden volgens de redacteurs niet meer met een achterliggende boodschap of achterliggend doel. De samenleving had enorme veranderingen ondergaan sinds de jaren twintig en dertig en architecten werkten daarom in een andere context dan hun voorgangers. In de jaren rond 1990 werd architectuur steeds meer beïnvloed door commercialisering en de term 'modern' paste daarom volgens de auteurs niet meer bij het werk van de generatie.

EEN NIEUWE FASE

De editie *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1994-1995* markeerde echter een kantelpunt in het narratief over de nieuwe generatie architecten. Het boek wijkt allereerst in opzet af van voorgaande jaarboeken: naast een inleiding, essays, werken, berichten en een overzicht van de prijzen, prijsvragen, tentoonstellingen en publicaties, bevat het jaarboek uit 1995 een beschouwing (afb. 5). Dit onderdeel van het boek bestaat uit een uitgebreide toelichting van alle werken binnen de selectie, geschreven door één van de redacteurs van het betreffende jaarboek, Hans van Dijk. Onder de titel 'Over stagnatie en vernieuwing' spreekt hij over een achteruitgang van het Nederlandse 'neomodernisme'.¹⁰⁰ Met deze term verwijst Van Dijk naar de ontwikkeling die in de vorige edities gedocumenteerd is: de nieuwe generatie architecten die gebruik maakte van vormen uit het

⁹⁸ Wagenaar 1993, p. 32.

⁹⁹ Wagenaar 1993:33.

¹⁰⁰ Van Dijk 1995, p. 141.

[illegible]

Al eerder in 1992 sprak Van Dijk over hoe de architecten behorend tot de nieuwe generatie elk steeds meer een eigen handschrift zouden hebben ontwikkeld. Ze maakten ontwerpkeuzes die terug te herleiden of kenmerkend werden voor het bureau. In de editie van 1995 blijkt deze ontwikkeling volgens hem uitgegroeid te zijn tot wat hij als een nieuwe fase binnen de Nederlandse architectuur beschrijft:

31

gebeurt zo opvallend dat wellicht van een collectieve stijl van de jaren negentig kan worden gesproken.” (Van Dijk 1995:142)

Volgens van Dijk was de individuele stijl – eerder ook wel ‘pluriform, geïndividualiseerd modernisme’ genoemd – van enkele jonge architectenbureaus op de voorgrond komen te staan ten opzichte van het neomodernisme dat in de vorige edities is beschreven. In plaats van dat architecten inspiratie haalden uit werken die behoren tot het modernisme van de decennia vóór de Tweede Wereldoorlog, namen ze volgens de auteur vormen van elkaar over. Het neomodernisme was voorbij en er werd gesproken van een ‘nieuwe stijl’. In ‘Over stagnatie en vernieuwing’ verenigt hij de architectenbureaus door enkele stijlkenmerken van hun nieuwe stijl te noemen, waaronder veelvuldig gebruik van stucwerk in pasteltinten of krachtige kleurstellingen, stalen balustrades en balkonhekken en de introductie van schuine lijnen – vaak in puin.¹⁰¹

Van Dijk verbindt de architectenbureaus in het artikel niet alleen door een gemeenschappelijke stijl, maar ook door een soort gedeelde werkwijze of ideologie, wat hij ‘de esthetisering van de pragmatiek’ noemt.¹⁰² Volgens de auteur stond het programma van eisen voor de architecten centraal en moest het object voornamelijk doeltreffend en bruikbaar zijn, maar er zou ook sprake zijn van esthetisering. Esthetiek zou volgens Van Dijk niet het uitgangspunt zijn voor de groep, maar moest het pragmatische ontwerp naar een hoger niveau tillen. Uit de stijlkenmerken van Van Dijk blijkt het voornamelijk te gaan om verfraaiingen op het gebied van kleur, materiaal of vorm. Voorbeelden hiervan zijn stucwerk in pastel- of krachtige kleuren, de toepassing van niet-traditionele gevelmaterialen zoals zink, golfplaat en ongebruikelijke houtsoorten of het perforeren van materialen en het creëren van schuine lijnen. De nieuwe stijl van de architecten beschrijft hij voornamelijk als pragmatisch, ‘nuchter’ en rekening houdend met het budget op een manier dat het object ook aantrekkelijk was voor het oog.

In het jaarboek van 1995 wordt duidelijk dat de stijl van de architectenbureaus wees op een nieuwe fase binnen de Nederlandse architectuur: een fase van vernieuwing die tegenover de stagnatie van het Nederlandse neomodernisme werd geplaatst. Het opvolgende jaarboek, verschenen in 1996, stond volgens hoofdredacteur Ruud Brouwers dan ook in het teken van vernieuwing, waarbij hij in de inleiding Wiel Arets en Ben van Berkel als grootste vernieuwers bestempelt.¹⁰³ In dit jaarboek kreeg de nieuwe stijl beschreven door Van Dijk voor het eerst een naam: Brouwers spreekt in de

¹⁰¹ Van Dijk 1995, p. 143.

¹⁰² Van Dijk 1995, p. 144.

¹⁰³ “Bij het kiezen van de twintig nieuwe bouwwerken in Nederland die in dit jaarboek staan gepubliceerd heeft op drie manieren vernieuwing voorop gestaan.” (Brouwers 1996:4).

inleiding van 'esthetisch pragmatisme', wat verwijst naar de houding beschreven door Van Dijk.¹⁰⁴ In zijn beschouwing in het boek van 1995 geeft Van Dijk echter niet aan waar deze houding nou precies uit bleek. Wanneer we kijken naar de jaarboeken *Architectuur in Nederland* van 1995 en 1996 zien we dus dat een groep architecten en architectenbureaus aan elkaar verbonden wordt door een term die hun zogenaamd gemeenschappelijke houding en stijl zou omvatten. Het blijft echter onduidelijk of deze architectenbureaus daadwerkelijk een directe relatie met elkaar hadden.

De 'nieuwe generatie' bleef een terugkerend thema in de opvolgende jaarboeken. In *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1996-1997* stelt Ruud Brouwers in het inleidende essay dat de architecten enorm populair waren onder opdrachtgevers en publiek.¹⁰⁵ Hij licht toe dat ze veel aandacht kregen in de media en sprak van een belangstelling vanuit 'op elan en cultureel prestige beluste opdrachtgevers', wat een gevolg zou zijn van het Nederlandse architectuurbeleid gericht op het stimuleren van opdrachtgevers. Brouwers blijkt in zijn essay uit 1997 bovendien bewust van de onduidelijkheid rondom het begrip 'de nieuwe generatie'. Er was namelijk sprake van een redelijk leeftijdsverschil tussen de architecten behorende tot deze zogenaamde 'generatie'; volgens Brouwers ging het om gemiddeld tien jaar.¹⁰⁶ Wat deze groep architecten kenmerkte was volgens de auteur echter het tijdig opzetten van een eigen bureau – wat mogelijk was door beurzen en subsidies vanuit de overheid – en het daarom snel ontwikkelen van een eigen 'handschrift', een ontwikkeling die verbonden kan worden aan de maatregelen beschreven in de nota's.

Wanneer we de ontwikkelingen beschreven in de jaarboeken van 1988 tot 1997 achter elkaar plaatsen komt er een narratief naar voren waarin de belangstelling voor gerenommeerde buitenlandse architecten – die vanaf circa 1990 in grote aantallen werkzaam waren in Nederland – rond het midden van de jaren negentig plaats maakte voor een belangstelling voor een nieuwe generatie Nederlandse architecten met een eigen stijl. In de eerste jaarboeken was de verslechterde staat van de Nederlandse architectuur een belangrijk punt van discussie. Volgens de redacteurs werden binnen het Nederlandse 'modernisme' moderne vormen uit voorgaande periodes gekopieerd en was er sprake van verlies aan diepgang en ideologie. De nieuwe stijl werd echter gekenmerkt door een lijst aan eigen stijlkenmerken, een zekere diepgang door aandacht voor pragmatiek en een bepaalde esthetiek.

¹⁰⁴ Brouwers 1996, pp. 4-5.

¹⁰⁵ Brouwers 1997, p. 10.

¹⁰⁶ Brouwers 1997, p. 10.

Een nieuw thema wat in de jaarboeken van 1998 tot en met 2000 naar voren komt – en gepaard zou gaan met de aandacht die volgens vorige edities uitging naar de nieuwe generatie – was de reputatie van Nederlandse architectuur in het buitenland. Al in 1995, het jaar waarin de nieuwe stijl geïntroduceerd werd door Hans van Dijk, schreef dezelfde auteur dat de Nederlandse architectuur internationaal hoog stond aangeschreven.¹⁰⁷ Vanaf 1998 nam deze goede reputatie volgens Hans Ibelings – hoofdredacteur van *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1997-1998* – nieuwe vormen aan. In het inleidende essay 'Een complexe doorsnede' schrijft hij dat de nieuwe stijl van de jonge architecten de aandacht trok vanuit het buitenland en volgens Ibelings was deze belangstelling te danken aan de kansen die deze architecten kregen in Nederland, een resultaat van het Nederlandse architectuurbeleid.

In hetzelfde jaarboek wordt dan ook een artikel gewijd aan deze reputatie. Het artikel – getiteld 'Nederland Internationaal' – is geschreven door Bart Lootsma, redacteur van *Architectuur in Nederland* van 1998 tot en met 2000 en tevens de auteur van *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*. In het artikel komt naar voren dat de belangstelling voor de Nederlandse architectuur zou blijken uit de verschijning ervan in buitenlandse tijdschriften, namelijk *Domus*, *El Croquis*, *l'Architecture d'Aujourd'hui*, *Arquitectura Viva*, *Archithese*, *Bauwelt* en *Zodiac*, en als onderwerp van symposia in Wenen en New York.¹⁰⁸

In het artikel gaat Lootsma vervolgens in op waar deze interesse in de Nederlandse architectuur vandaan zou komen.¹⁰⁹ Allereerst haalt hij andere auteurs aan die een poging gedaan zouden hebben deze belangstelling te verklaren. Allereerst citeert hij architectuurhistoricus Wouter Vanstiphout, wie volgens Lootsma de oorzaak zocht bij de stimulering vanuit de overheid richting jonge architecten en de promotie die daarmee gepaard ging. Bovendien zou Hans van Dijk volgens Lootsma hebben verklaard dat in Nederland veel geschreven werd over Nederlandse architectuur, waardoor buitenlandse auteurs dit vermoedelijk oppikten en er verslag van deden in het buitenland.

Lootsma benoemt in zijn stuk meerdere buitenlandse auteurs die over Nederlandse architectuur hebben geschreven en tracht daarmee de voorgaande verklaringen te ontkrachten: de

¹⁰⁷ Van Dijk 1995, p. 138.

¹⁰⁸ Lootsma 1998, p. 16.

¹⁰⁹ Lootsma 1998, p. 16.

belangstelling zou juist vanuit de buitenlandse auteurs zelf gekomen zijn.¹¹⁰ Hij oppert in het artikel zijn eigen verklaringen voor de interesse in de Nederlandse architectuur:

“Een belangrijke reden voor de aandacht voor de Nederlandse architectuur is zeker de bekendheid van Rem Koolhaas, en dan met name zijn boek **S,M,L,XL** en zijn tentoonstelling in het Museum of Modern Art in New York in 1995. Daardoor is men in eerste instantie in de Verenigde Staten maar later ook daarbuiten nieuwsgierig geraakt of er afgezien van Rem Koolhaas of na Rem Koolhaas nog interessante architecten in Nederland actief zijn.” (Lootsma 1998;17)

Een eerste verklaring is volgens Lootsma dus de internationale populariteit van de Nederlandse architect Rem Koolhaas.

Maar, dit kon volgens de auteur niet het enige motief zijn.¹¹¹ Lootsma stelt in zijn essay daarom bovendien dat een andere verklaring gezocht kan worden in de grootste verschillen op het gebied van architectuur tussen Nederland en buitenland. Vanuit het buitenland was volgens Lootsma voornamelijk bewondering voor de relatief jonge leeftijd waarop Nederlandse architecten al werk gerealiseerd hadden dat internationaal waardering kreeg. Hij stelt dat het niet alleen de architectuur was waar men in geïnteresseerd zou zijn, maar vooral ook de condities waarin die tot stand kwam: het Nederlandse architectuurbeleid.

De toegenomen belangstelling voor Nederlandse architecten vanuit het buitenland blijkt tevens een thema in het jaarboek van 1999, waarin hoofdredacteur Hans Ibelings door deze ontwikkeling de behoefte voelde aanvullende toelichting te geven over de selectie in het nieuwe jaarboek. Hij geeft in het inleidende essay ‘Architectuur in Nederland en daarbuiten’ aan dat door globalisering sprake was van mondiale trends op het gebied van architectuur en dat Nederland hier een belangrijke bijdrage aan leverde.¹¹² Ibelings licht daarom toe dat er destijds meer in het buitenland gerealiseerde werken van Nederlandse architecten in het jaarboek voor zouden komen. Dit statement bevestigt dat de jaarboeken niet het doel hadden een zo objectief mogelijk beeld te geven van wat er in een in Nederland gebouwd werd, maar meer focusten op spraakmakende architectuur van die tijd, zowel op eigen bodem als van eigen bodem.

Het narratief dat gepresenteerd wordt was dat – hoewel Van Dijk in 1988 optimistisch was over de Nederlandse architectuur – het begin van de jaren negentig gekenmerkt werd door dreiging vanuit commercialiseringstendensen en discussie over het gebrek aan ideologie of ‘diepgang’ in het Nederlandse ‘modernisme’ van die tijd. Rond het midden van de jaren negentig is het narratief echter

¹¹⁰ Lootsma 1998, p. 17.

¹¹¹ Lootsma 1998, p. 17.

¹¹² Ibelings 1999, p. 4

omgeslagen en wekken de jaarboeken het idee dat relatief jonge Nederlandse architecten hun eigen handschrift hadden ontwikkeld en elkaars architectuur beïnvloedden. Er werd gesproken van een nieuwe ‘stijl’ – het esthetisch pragmatisme – met een gemeenschappelijke, ‘nuchtere’ houding. De Nederlandse architectuur kreeg een bepaalde diepgang die het de jaren ervoor gemist zou hebben. Waar aan het begin van de jaren negentig buitenlandse architecten dominant waren binnen de Nederlandse architectuur, waren het volgens de redacteurs Nederlandse architecten die tegen het einde van het decennium een stempel zouden drukken op het internationale architectuurdebat.

REM KOOLHAAS

Hoewel het narratief over de Nederlandse architectuur dus verandering doormaakte gedurende de jaren negentig, is er één thema wat in al de bovengenoemde jaarboeken consistent blijft terugkeren: de invloed van Rem Koolhaas op de Nederlandse architectuur. Uit analyse van de jaarboeken van 1988 tot 2000 blijkt dat Koolhaas steeds naar voren kwam als pionier voor andere Nederlandse architecten. Zo wordt hij allereerst in meerdere jaarboeken gepresenteerd als voorloper of iemand met een vooruitziende blik. In 1988 gaf Van Dijk bijvoorbeeld aan dat Rem Koolhaas als één van de eersten sceptische geluiden liet horen met betrekking tot de Nederlandse architectuur.¹¹³ Ook in de inleiding van het jaarboek uit 1997 wordt Koolhaas aan het begin van een ontwikkeling geplaatst, namelijk de bundeling van architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening.¹¹⁴ Wanneer Brouwers ingaat op de verschijning van de nota *De architectuur van de ruimte* in het voorgaande jaar – waarin getracht werd het treven naar ruimtelijke kwaliteit uit te breiden naar hogere schaalniveaus – stelt hij dat Koolhaas’ uitspraken over ‘bigness’, Large (L) en Extra Large (XL) niet onvermeld mogen blijven.

Het werk van Rem Koolhaas wordt dan ook als voorbeeld voor andere architecten gepresenteerd. In het artikel van Arthur Wortmann in het jaarboek van 1989 – waarin hij aangeeft dat commerciële architectuur in Nederland van een ‘dubbele bodem’ voorzien moest zijn om serieus te worden genomen in Nederland – schrijft hij dat de ontwerpen van Koolhaas duidelijk maken ‘hoe een dergelijke bodem zou kunnen functioneren’.¹¹⁵ Bovendien stelt Ruud Brouwers in de inleiding van het jaarboek uit 1995 – dezelfde editie als waar Hans van Dijk de nieuwe fase introduceerde – dat Koolhaas een pionier was op het gebied van vernieuwende architectuur.¹¹⁶

¹¹³ Van Dijk 1988, p. 6-7.

¹¹⁴ Brouwers 1997, p. 7.

¹¹⁵ Wortmann 1989, p. 18.

¹¹⁶ Brouwers 1995, p. 5.

Ook de vermelding van het symposium ‘Hoe modern is de Nederlandse architectuur?’ geeft Rem Koolhaas een toonaangevende positie binnen de Nederlandse architectuur in de jaarboeken. Volgens Hans van Dijk – in ‘Het Nederlandse modernisme en haar legitimiteit’ uit 1992 – kon het symposium georganiseerd door Koolhaas als momentum beschouwd worden op het gebied van zelfreflectie in de Nederlandse architectuur.¹¹⁷ Later in de beschouwing van het jaarboek uit 1995 voegt hij hieraan toe dat sinds dit symposium de relatie tussen Nederlandse architectuur en het modernisme voortdurend ‘onderwerp van introspectie van de vakgemeenschap’ was geweest.¹¹⁸ Koolhaas heeft met het symposium volgens de jaarboeken dus een beweging in stand gebracht waarbij mensen uit het vak zich kritisch gingen verhouden tegenover het Nederlandse modernisme.

Tegen het einde van de jaren negentig is het daarnaast Rem Koolhaas die een pionierspositie toegewezen krijgt wanneer het gaat om de toenemende belangstelling in de Nederlandse architectuur vanuit het buitenland. Al eerder in dit onderzoek bleek dat Bart Lootsma in zijn artikel ‘Nederland Internationaal’ uit 1998 de populariteit van deze Nederlandse architect als reden voor de aandacht voor Nederlandse architectuur geeft.¹¹⁹ Hans Ibelings voegde daar in 1999 aan toe dat Koolhaas – volgens hem – zonder twijfel de meeste projecten in het buitenland had gerealiseerd.¹²⁰ Deze opsomming aan voorbeelden in verschillende edities van de jaarboeken toont aan dat – onafhankelijk van de zogenaamde staat van de Nederlandse architectuur – Rem Koolhaas volgens de redacteurs in de gehele periode van 1988 tot en met 2000 een van de meest invloedrijke personen was op het gebied van Nederlandse architectuur.

ARCHITECTEN EN PROJECTEN

Nu duidelijk is geworden welke thema’s door de redacteurs behandeld zijn om de stand van zaken binnen de Nederlandse architectuur weer te geven, zal in deze paragraaf tot slot aandacht besteed worden aan welke architectenbureaus en projecten voorkomen in de jaarboeken. In bijlage A staan tabellen waarin een overzicht gegeven wordt van de projecten en bureaus in de jaarboeken uit de periode van 1988 tot en met 2000. Aan de hand van deze bijlage zullen enkele conclusies getrokken worden over welke architectenbureaus een dominante positie hebben in deze jaarboeken, met

¹¹⁷ Van Dijk 1992, p. 7.

¹¹⁸ Van Dijk 1995, p. 141.

¹¹⁹ Lootsma 1998, p.17.

¹²⁰ Ibelings 1995, p. 4.

daarbij een focus op Superdutch-architecten. Deze informatie toont aan dat de architectenbureaus in *Superdutch* ook voorkomen in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*.

Binnen de thema's in de jaarboeken hebben we gezien dat enkele bureaus al worden uitgelicht in inleidingen, artikelen of beschouwingen. Het gaat hier onder anderen om de Superdutch-architecten Koen van Velsen, Wiel Arets, Willem Jan Neutelings, Ben van Berkel en Mecanoo. Deze architecten waren volgens de redacteurs belangrijk in het ontstaan van het 'esthetisch pragmatisme' en vernieuwing in de Nederlandse architectuur van de jaren negentig. Wanneer we kijken naar de onderdelen van de jaarboeken die ingaan op de projecten, zien we bovendien dat bepaalde bureaus vaker een positie bemachtigen in de reeks, waaronder voornamelijk Mecanoo, OMA/Rem Koolhaas, Wiel Arets, Ben van Berkel/Van Berkel & Bos/UN Studio, Neutelings Riedijk en Koen van Velsen (zie tabel A1).

In de jaarboeken vanaf 1995, het jaar waarin de 'nieuwe stijl' binnen de Nederlandse architectuur aangekondigd werd, zien we dat ook MVRDV, West 8/Adriaan Geuze en Erick van Egeraat een dominantere positie krijgen in de jaarboeken (zie tabel A2). Ook komen de bureaus Kas Oosterhuis/Oosterhuis.nl en NOX/Maurice Nio/Lars Spuybroek één of meerdere keren voor in de laatste zes jaarboeken. Deze gegevens tonen aan dat – op Atelier van Lieshout na – alle architectenbureaus in *Superdutch* (vaak regelmatig) voorkomen in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*, vooral in de edities van de laatste jaren voor de publicatie.

1.3. DE AUTEUR: BART LOOTSMA'S BUBBEL

In paragrafen 1.1 en 1.2 is een impressie gegeven van de context van de publicatie *Superdutch* aan de hand van ontwikkelingen in het Nederlandse architectuurbeleid – voorafgaand aan de verschijning van het boek – en dominante thema's en architectenbureaus in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*, uitgebracht vanuit het Nederlands Architectuurinstituut. Deze factoren geven een beeld van het architectuurklimaat waarin *Superdutch* tot stand kwam en van wat belangrijk werd gevonden door toonaangevende personen uit de vakwereld. Zoals gebleken uit het hoofdstuk van Ballantyne zijn deze aspecten veelzeggend wanneer we een publicatie als *Superdutch* willen begrijpen. Wat ook naar voren is gekomen in dit eerste hoofdstuk, is dat een publicatie altijd gevormd is aan de hand van

selectie en interpretatie van de auteur. Om het boek van Bart Lootsma beter te begrijpen wordt in dit hoofdstuk daarom de auteur zelf onder de loep genomen.

De vraag die in deze paragraaf centraal staat is: waarom was juist Lootsma de auteur van *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*? Het antwoord op deze vraag bestaat voornamelijk uit drie facetten. Allereerst kan gesteld worden dat Bart Lootsma onderdeel was van de vakgemeenschap op het gebied van Nederlandse architectuur. Ten tweede mengde hij zich in de periode voorafgaand aan de publicatie in het internationale architectuurdiscours. En, ten derde, schreef Lootsma in dezelfde periode veel over bepaalde architectenbureaus en thema's, die uiteindelijk centraal kwamen te staan in *Superdutch*. In deze paragraaf zullen deze drie facetten achtereenvolgend behandeld worden. De bronnen die hiervoor gebruikt worden zijn overzichten van Lootsma's werkervaring (bijlage B) en zijn publicaties (bijlage C) voorafgaand aan *Superdutch*. Bovendien wordt gebruik gemaakt van informatie uit correspondentie met Bart Lootsma zelf (bijlage D).

DE AUTEUR

Bart Lootsma werd geboren in 1957 in Amsterdam en staat vandaag de dag bekend als historicus, theoreticus en criticus op het gebied van architectuur, design en beeldende kunst.¹²¹ Hij studeerde architectuur aan de Technische Universiteit in Eindhoven van 1975 tot 1983 en vervulde in de periode van na zijn afstuderen tot aan de verschijning van *Superdutch* verschillende functies. Het is voornamelijk zijn werkervaring uit deze periode wat aantoont dat Lootsma een belangrijke positie had binnen de vakgemeenschap van de Nederlandse architectuur. Zo blijkt uit zijn werkervaring (bijlage B) dat hij werkzaam was in het architectuuronderwijs en zich actief in het architectuurdebat mengde, door betrokkenheid bij meerdere vakbladen als auteur of redacteur en zijn positie binnen verschillende commissies. Hij gaf bij meerdere instanties advies op het gebied van beleid en subsidies of werkte binnen de commissies aan de verspreiding van kennis op het gebied van architectuur via evenementen en tentoonstellingen.

Voorbeelden van belangrijke functies zijn allereerst zijn functies als auteur en/of redacteur bij toonaangevende Nederlandse vaktijdschriften, waaronder *Forum*, *De architect* en *Archis*. Bovendien weten we dat Lootsma de jaren voorafgaand aan *Superdutch* onderdeel was van de redactie van *Architectuur in Nederland*, de jaarboekenreeks die in paragraaf 1.2 uitvoerig behandeld is. Zijn

¹²¹ Lootsma, *LINKEDIN*, 2023.

belangrijke positie in de vakwereld blijkt tevens uit zijn bijdrage aan het symposium 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur?', wat door de redacteurs van de jaarboeken als tekenend werd beschouwd voor de Nederlandse architectuur van de jaren negentig. Lootsma's werkervaring toont bovendien dat hij betrokken was bij meerdere instanties die eerder in deze scriptie zijn voorgekomen, waaronder het Fonds BKVB – waar Lootsma lid was van de commissie van het fonds – en het Berlage Institute, waar hij werkzaam was als professor.

Uit Lootsma's werkervaring en publicaties blijkt bovendien dat hij tegen het eind van de jaren negentig een internationale bekendheid had opgebouwd. Dit valt onder andere af te lezen uit artikelen die hij schreef voor internationale tijdschriften als *Domus*, *Arch+*, *A+U*, *Architektur Aktuell*, *Bauwelt*, *Topos*, *Architectura Viva*, *Archithese* en *L'Architecture d'Aujourd'hui*.¹²² Naast zijn internationale reputatie als auteur was Lootsma bovendien verbonden aan instanties uit het buitenland. Zo was hij in de periode van 1997 tot 2001 werkzaam als jurylid binnen de Architectural Association School of Architecture – een onafhankelijke school voor architectuur gevestigd in Londen – en was hij verbonden met het FRAC centre gevestigd in Orléans in Frankrijk.¹²³ Het FRAC – Fonds régional d'art contemporain – is een regionaal fonds voor hedendaagse kunst in Frankrijk, wat zich bezighoudt met het samenstellen en de verspreiding van een collectie hedendaagse kunst. Lootsma was recent vóór de verschijning van *Superdutch* lid van de wetenschappelijke raad van ArchiLab, een jaarlijkse architectuurtentoonstelling en conferentie, die jaarlijks vanuit het FRAC georganiseerd werd in de periode van 1999 tot 2008.

Zijn bijdragen aan internationale tijdschriften en betrokkenheid bij buitenlandse instanties zouden volgens Lootsma voor de totstandkoming van *Superdutch* hebben gezorgd. In correspondentie met de auteur (bijlage D) schrijft de auteur het volgende:

"Tot midden jaren negentig was architectuurkritiek een vergaand nationale aangelegenheid, in de taal van het land. De internationalisering begon ermee dat elk land een, soms meer critici had die voor zijn (meestal zijn) collega's in het buitenland als aanspreekpunt gezien werd voor artikelen en lezingen werd gevraagd. Voor Nederland waren dat vooral Hans van Dijk en ik, later Hans Ibelings en ik." (zie bijlage D)

Lootsma was naar eigen zeggen dus degene die benaderd werd vanuit vaktijdschriften uit het buitenland als het ging om Nederlandse architectuur, samen met enkele andere jaarboekredacteurs.¹²⁴ Lootsma geeft hiervoor als reden dat zij door deze partijen als onafhankelijke critici zouden worden gezien, in tegenstelling tot medewerkers van het NAI – een nationaal

¹²² Ibelings 2000, p. 278.

¹²³ Bijlage B; Bijlage D.

¹²⁴ Bijlage D.

instituut.¹²⁵ Bovendien had hij naar eigen zeggen zijn internationale reputatie voornamelijk te danken aan zijn bijdrage in het Duitse tijdschrift *Bauwelt*, waar hij al vroeg in zijn carrière – in ieder geval vanaf 1985 – bijdragen voor schreef.¹²⁶

Zijn internationale reputatie zorgde er volgens Lootsma voor dat hij door verschillende buitenlandse partijen gevraagd werd een publicatie te realiseren, wat uiteindelijk leidde tot de verschijning van *Superdutch*.¹²⁷ Allereerst werd hij door het forum Storefront for Art and Architecture benaderd voor een tentoonstelling in New York City over ontwikkelingen in de Nederlandse architectuur van dat moment, onder de titel 'Poldergeist: Landscape of the Artificial'. Lootsma hielp met de organisatie, sprak op het symposium over Nederlandse condities en globale invloeden en zou naar aanleiding van het symposium een boek schrijven.¹²⁸ Andere sprekers van het symposium waren onder anderen de Superdutch-architecten Wiel Arets, Ben van Berkel en architecten werkzaam bij West 8, MVRDV en NOX. De uitgave van het boek ging echter niet door.¹²⁹ Op verzoek van de Franse uitgeverij genaamd Tellerl zou Lootsma het boek echter hebben afgemaakt, met het plan om het in een Franse, Duitse, Spaanse en Engelse editie te laten verschijnen, maar de uitgeverij zou vóór de uitgave failliet zijn gegaan.¹³⁰

Na een mislukte poging om het boek vanuit het NAI te publiceren zou het Lootsma's betrokkenheid bij Archilab en het FRAC centre zijn geweest wat de realisatie van *Superdutch* mogelijk maakte:

"In die tijd was ik ook lid van de wetenschappelijke raad van ArchiLab van het FRAC centre in Orleans, en daar kwam Lucas Dietrich, een van de uitgevers van Thames & Hudson altijd voorbij. Die wilde het boek meteen uitgeven, alleen moest het intussen wat geüpdatet worden. Hij insisterde alleen op een andere naam en kwam met SuperDutch." (zie bijlage D)

Wat de correspondentie met de auteur van *Superdutch* laat zien is dat het initiatief voor een boek over Nederlandse architectuur volgens Lootsma voornamelijk uit het buitenland kwam en dat het onder andere zijn internationale reputatie was die hem de auteur van een soortgelijk boek maakte.

Wat Lootsma als auteur bindt aan de inhoud van het boek blijkt uit zijn eerdere publicaties voorafgaand aan *Superdutch* (bijlage C). De architectenbureaus en thema's die Lootsma in deze stukken behandelt tonen sterke overeenkomsten met de inhoud van *Superdutch*. Allereerst waren de

¹²⁵ Bijlage D.

¹²⁶ Bijlage B.

¹²⁷ Bijlage D.

¹²⁸ Bijlage D; Vollaard 1997.

¹²⁹ Bijlage D.

¹³⁰ Bijlage D.

meeste architectenbureaus in de publicatie al eerder verschenen in artikelen of boeken van Lootsma. Zo bracht Lootsma de architecten Wiel Arets en Koen van Velsen bijvoorbeeld al onder de aandacht in zijn bijdrage in de publicatie *Hoe modern is de Nederlandse architectuur?*, die verscheen naar aanleiding van het symposium. In de bijdrage – getiteld ‘Abstractie & context’ – schreef Lootsma over de ‘Konstruierte Orte’, een tendens vanuit binnen- en buitenlandse kunstenaars en architecten die volgens Lootsma vanuit context ontwierpen, met ontwerpen van pragmatisch karakter als gevolg.¹³¹ Hoewel de Nederlandse architectuur volgens Lootsma over het algemeen een andere benadering had, zouden de bovengenoemde architecten zich bij de tendens aansluiten.

In de periode van 1990 tot en met 1992 verschenen bovendien meerdere artikelen in *Archis*, *De architect* en *Bauwelt* met onder andere architecten Rem Koolhaas, Ben van Berkel, Koen van Velsen en het architectenbureau OMA – opgericht door Koolhaas – in de hoofdrol.¹³² Zijn artikelen richtten zich voornamelijk op werkwijzen of ontwikkelingen in het werk van de architecten – voorbeelden van titels zijn ‘De opdrachtgever als visionair: Koolhaas blaast de klassieke rol van de architect nieuw leven in’ of ‘Eindelijk echt ambidexter: recent werk van Ben van Berkel’ – of juist op één bepaald project, zoals de artikelen ‘Erasmusbrug als crossing point: Rotterdam kiest brug van Ben van Berkel’ of ‘Manifest van OMA: Villa dall’Ava in Parijs’. Toch wordt in bijna alle gevallen waarin een bepaald werk centraal staat ook de architect genoemd in de titel, wat een focus vanuit Lootsma op de architecten weergeeft.

In de periode vanaf 1995 publiceerde Lootsma bovendien meerdere boeken met Superdutch-architecten in de hoofdrol.¹³³ In deze periode verschijnen *Adriaan Geuze/West 8 Landscape Architects*, *Wiel Arets – Strange Bodies*, *Wiel Arets, Atelier van Lieshout. A Manual/Ein Handbuch* en *MVRDV Zes steden / Six Cities* (bijlage C). Vanaf 1998 richten publicaties zich voornamelijk op ontwikkelingen binnen de Nederlandse architectuur, zoals de reputatie van Nederland internationaal, de impact van media op architectuur en de ‘tweede moderniteit’, waarin aandacht werd besteed aan Rem Koolhaas, Ben van Berkel en de bureaus MVRDV, Kas Oosterhuis – de architect die later Oosterhuis.nl oprichtte – en NOX. Deze ontwikkelingen blijken later een belangrijke rol te spelen in de context die Lootsma schetst met betrekking tot *Superdutch*.

Zo is in de vorige paragraaf naar voren gekomen hoe Lootsma in zijn artikel ‘Nederland Internationaal’ in het jaarboek van 1998 de goede reputatie van Nederlandse architecten in het buitenland destijds toewees aan Rem Koolhaas. Daarnaast besteedt Lootsma in dit artikel aandacht

¹³¹ Lootsma 1990, p. 106.

¹³² Bijlage C.

¹³³ Bijlage C.

aan de tentoonstelling Poldergeist – waaruit in eerste instantie het verzoek voor het schrijven van *Superdutch* kwam – waarbij de architecten Wiel Arets, Ben van Berkel, MVRDV, NOX en West 8 betrokken waren. De werken van NOX en Kas Oosterhuis zijn bovendien als voorbeelden gebruikt voor architecten die volgens Lootsma ‘hun vernieuwende karakter op enigerlei wijze aan de nieuwe media ontleenden’.¹³⁴ Dit gebeurt in het artikel ‘Media en architectuur’, verschenen in het *Jaarboek Architectuur in Nederland 1998-1999*. Voorafgaand aan dit artikel verschenen in 1998 de publicaties *Media and Architecture* en *The Art of the Accident: Merging of Art, Architecture and Media Technology*, waarin Lootsma de impact van media op architectuur behandelt. In het artikel in het jaarboek gaat de auteur in op het waterpaviljoen van NOX en Oosterhuis – tevens een project in *Superdutch* – en hoe deze is vormgegeven met behulp van computertechnieken.¹³⁵

Een laatste thema binnen Lootsma’s eerdere publicaties dat relevant is voor dit onderzoek is de zogenaamde ‘tweede moderniteit’. In 1999 verschijnt ‘Gebastelte Biographien und Erfundene Traditionen’ [Ambachtelijke biografieën en verzonnen tradities] in *Arch+ Issue 146: Die Moderne der Moderne: Die Debatte*. De bijdrage gaat in op het artikel ‘Nicht unbedingt modern’ van Sokratis Georgiadis, waarin Georgiadis kritiek zou uiten op Heinrich Klotz, wie de term ‘tweede moderniteit’ aan het begin van de jaren negentig had geïntroduceerd voor de – destijds – hedendaagse kunst en architectuur. Ook was ‘Architecture in the second modernity’ de titel van de bijdrage in de publicatie naar aanleiding van Archilab 99, waarin de architecten Kas Oosterhuis, MVRDV, NOX en Ben van Berkel naar voren komen. Het begrip ‘tweede moderniteit’ zou in *Superdutch* een belangrijke rol gaan spelen in het beschrijven van de context rondom de werken van Superdutch-architecten door Lootsma.

¹³⁴ Lootsma 1999, p. 34.

¹³⁵ Lootsma 1999, p. 34.

DEEL 2: *SUPERDUTCH: NEW ARCHITECTURE IN THE NETHERLANDS*

In deel 1 van de scriptie is een overzicht gegeven van de context waarin de publicatie *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* tot stand kwam. Voorafgaand aan de publicatie was sprake van een stimulerend architectuurbeleid met een focus op jonge architecten en hun internationale reputatie en een Nederlands architectuurdiscours waarin een groep jonge architectenbureaus met een gemeenschappelijke houding en stijl centraal stond. Dit discours werd gestuurd vanuit een groep personen met een belangrijke positie binnen de vakgemeenschap op het gebied van Nederlandse architectuur. Bart Lootsma was onderdeel van deze gemeenschap, mengde zich in het internationale architectuurdiscours en was destijds een soort ambassadeur voor de meeste Superdutch-architecten.

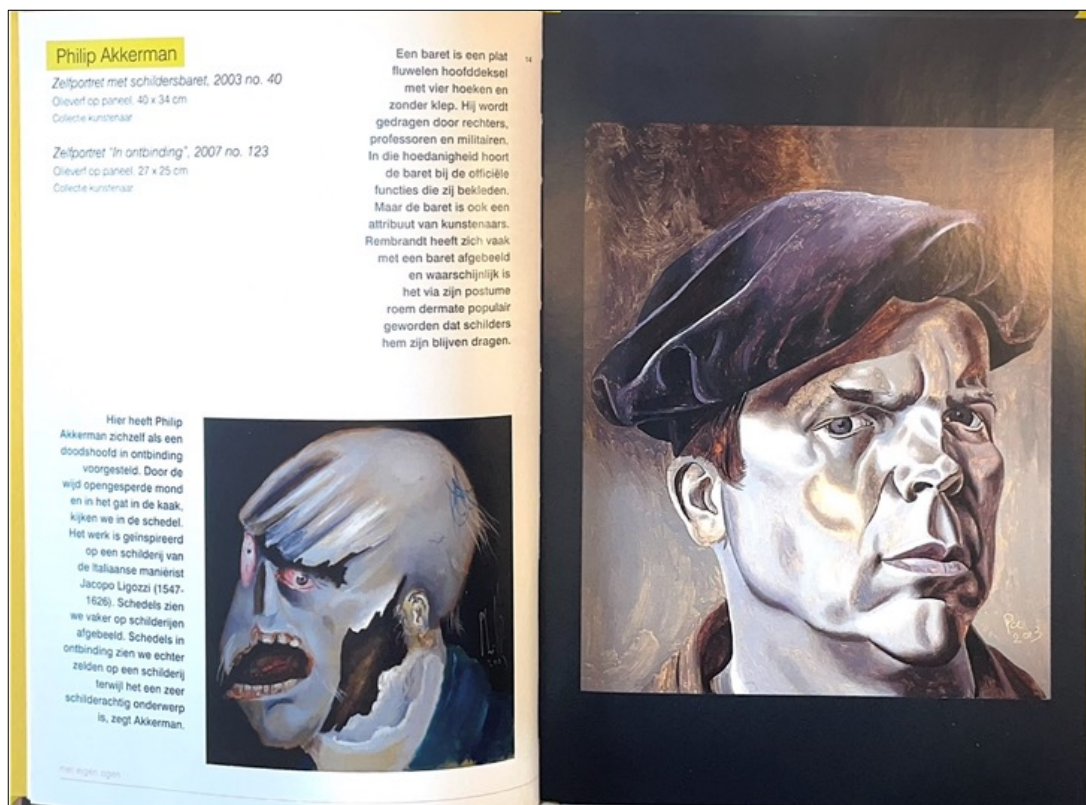
Dit tweede deel betreft de inhoud van de publicatie *Superdutch*. De vraag die hierin centraal staat is hoe Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de door hem geselecteerde Nederlandse architectuur uit de periode 1989 tot 2000. Hiervoor wordt de inhoud van het boek onderzocht op wat Lootsma als Nederlands, oftewel 'Dutch', typeert en welke thema's, argumenten en architectenbureaus de auteur hiervoor samenbrengt. Allereerst wordt in hoofdstuk 2 de inhoud van de introductie van *Superdutch* onderzocht, getiteld 'A Second Modernity of Dutch Architecture', waaruit duidelijk zal worden welke eigenschappen Lootsma als 'typisch Nederlands' presenteert. Vervolgens zal in hoofdstuk 3 ingegaan worden op de hoofdstukken in *Superdutch* waarin de twaalf architectenbureaus worden besproken.

HOOFDSTUK 2: EEN ‘TWEEDE MODERNITEIT’

In de introductie van *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* schetst Bart Lootsma de context van de werken en architectenbureaus in het boek, een context waar hij naar verwijst als de ‘tweede moderniteit’ van de Nederlandse architectuur. Om te onderzoeken hoe Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de bureaus wordt de introductie in dit hoofdstuk besproken in nagenoeg dezelfde volgorde als in het boek, maar met een focus op de eigenschappen die Lootsma in zijn introductie als ‘typisch Nederlands’ presenteert. Deze eigenschappen komen namelijk in verschillende onderdelen van de introductie naar voren.

Dit hoofdstuk start met een analyse van het inleidende deel van ‘The Second Modernity of Dutch Architecture’. Hierin wordt door de auteur als eerste een bewering gedaan over wat de architecten in *Superdutch* ‘Dutch’ zou maken. Vervolgens worden Lootsma’s eerste argumenten voor deze bewering uitgelicht. Hierna zal per nieuw ‘Nederlands’ kenmerk een toelichting gegeven worden van wat de auteur samenbrengt om deze eigenschap te bewijzen. Buiten de Nederlandse aspecten van *Superdutch* zal ook kort aandacht besteed worden aan onderdelen van de inleiding waarin Lootsma de historische context van de projecten in het boek schetst, omdat deze factoren belangrijk zijn om *Superdutch* als beweging te begrijpen, inzicht geven in de visie van Lootsma ten opzichte van architectuur of overeenkomsten tonen met de inhoud van de jaarboeken *Architectuur in Nederland*, behandeld in hoofdstuk 1.2.

Allereerst is het belangrijk te weten hoe het boek over het algemeen in elkaar zat. De opbouw van *Superdutch* is zeer vergelijkbaar met die van een tentoonstellingscatalogus. Dergelijke catalogi bestaan doorgaans uit een één of meer inleidende artikelen, gevolgd door beschrijvingen van telkens één van de tentoongestelde werken. Deze beschrijvingen krijgen een of meerdere speciale pagina’s toegewezen met daarop duidelijke afbeeldingen van het werk en een beschrijving of interpretatie vanuit de auteur. Een voorbeeld hiervan is te zien op afbeelding 6. Bovendien zijn de werken doorgaans zorgvuldig geordend. De volgorde van de werken kan bijdragen aan de strekking van de tentoonstelling of gebaseerd zijn op een standaardvolgorde, bijvoorbeeld een alfabetische volgorde. Aanvullend kunnen bij een tentoonstellingscatalogus korte biografieën van kunstenaars of makers en een bibliografie worden toegevoegd.



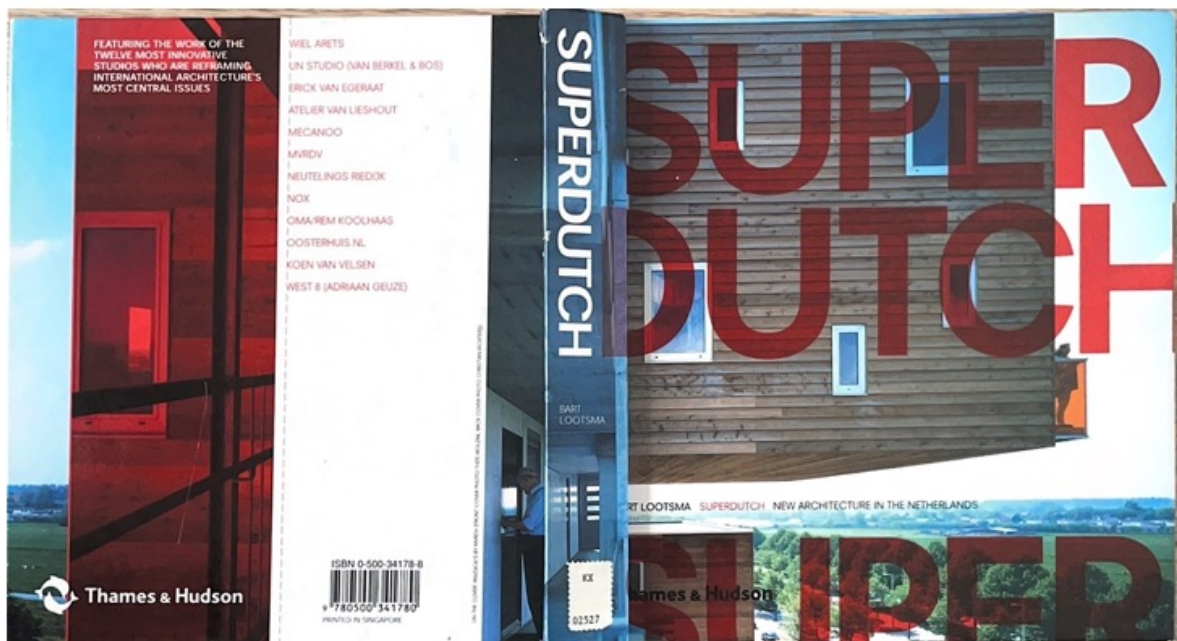
Afb. 6. Pagina's uit een tentoonstellingscatalogus gewijd aan twee zelfportretten van Philip Akkerman, met een afbeelding en een korte beschrijving voor elk van de werken, in: P. Huys Janssen, *Met eigen ogen: zelfportretten in de Nederlandse moderne kunst*, Harderwijk (d'junge Hond) 2009, pp. 14-15.

Ook *Superdutch* begint met een inleidend artikel, getiteld 'The Second Modernity of Dutch Architecture'. Deze introductie bestaat uit een inleiding, gevolgd door negen thema's die volgens de auteur van invloed zijn geweest op de projecten en architectenbureaus in het boek. Na de introductie bevat *Superdutch* twaalf hoofdstukken over de betrokken architectenbureaus, waarin de auteur een interpretatie geeft van de architectuur en werkwijze van de architecten, gevolgd door een korte beschrijving van een selectie van hun projecten uit de periode van 1989 tot en met 2000. Deze twaalf architectenbureaus zijn Wiel Arets, UN Studio/Van Berkel & Bos, Erick van Egeraat, Atelier van Lieshout, Mecanoo, MVRDV, Neutelings Riedijk, NOX, Office of Metropolitan Architecture (OMA), Oosterhuis.nl, Koen van Velsen en West 8/Adriaan Geuze. De hoofdstukken over de bureaus zijn geordend op een nagenoeg alfabetische volgorde – in sommige gevallen is de alfabetische volgorde gebaseerd op de eerste letter van de naam van het bureau en in sommige gevallen op de eerste letter van de achternaam van een architect – en bevatten tevens foto's en plattegronden van de geselecteerde projecten. *Superdutch* sluit af met een artikel waarin Bart Lootsma de stand van zaken

van de Nederlandse architectuur rond de millenniumwisseling behandelt, gevolgd door biografische informatie van elk van de twaalf architectenbureaus en namen van andere betrokkenen per project.

In het slotartikel, getiteld 'Amnesty for the real world', gaat Lootsma in op het thema individualisering in relatie tot deregulering van de woningmarkt en behandelt hij de opkomst van nieuwe architectuurpraktijken in Nederland die een reactie zouden zijn op deze ontwikkelingen.¹³⁶ In dit afsluitende hoofdstuk presenteert hij de uitdagingen voor de Nederlandse architectuur in de nabije toekomst op dat moment en licht hij enkele nieuwe architectenbureaus – Max.1, NL.Architects, One Architecture en Crimson – uit, die destijds volgens hem zochten naar nieuwe strategieën als reactie op de gevolgen van individualisering.¹³⁷ In dit onderzoek zal het slotartikel niet verder toegelicht of behandeld worden omdat deze geen verdere toelichting geeft over Superdutch als groep of over het 'Nederlandse' aspect van de architectuur in het boek.

Wanneer we kijken naar de vormgeving van het boek is al een duidelijke nadruk op het 'Nederlandse' te herkennen. Op afbeelding 7 is de omslag van *Superdutch* te zien – naar ontwerp van Mevis & Van Deursen – waarbij het voorplat bestaat uit een foto van het wooncomplex WoZoVo in Amsterdam van MVRDV, gemaakt door fotograaf Thijs Wolzak. Op de voorgrond is één van de uitkragende eenheden van de gevel te zien met balkon in de nationale kleur: oranje. De achtergrond van de foto toont bovendien een weiland met in de verte bebouwing, een landschap wat – voornamelijk vanuit het buitenland – als typerend voor Nederland kan worden beschouwd.



Afb. 7. Omslag van het boek *Superdutch. New Architecture in the Netherlands* van Bart Lootsma (foto: auteur).

¹³⁶ Lootsma 2000, p. 251.

¹³⁷ Lootsma 2000, p. 260.

De foto van de voorzijde loopt door naar de rug en deels de achterkant van het boek, waar het is voorzien van een blauwfilter. Met de foto bestaat de achterzijde van het boek uit vier verticale banen: op de meest linkse baan zien we opnieuw het weiland en een groot stuk blauwe lucht – een vervolg van het landschap op de achtergrond van de foto van Wolzak – en rechts daarvan een rode, witte en blauwe baan. In deze volgorde creëren de banen een ensemble van rood, wit en blauw, net als de Nederlandse vlag. Dit zijn dan ook de drie kleuren die voornamelijk terugkomen in de omslag van het boek. De algehele omslag van het boek schreeuwt dus ‘Dutch’.

Wanneer we het boek openslaan keert het Nederlandse landschap terug: vanaf een titelpagina verschijnen drie illustraties verspreid over zeven pagina’s, die alle drie een stuk landbouwgrond of weiland tonen met in de achtergrond bebouwing, onder een blauwe of lichtbewolkte lucht (afb. 8). De laatste twee pagina’s bevatten tevens de colofon en inhoudsopgave van het boek, in rode letters of in transparante letters tegen een rood vlak. Ook de binnenkant van het boek staat dus in het teken van Nederland en het agrarische landschap van het land. Vanaf dit punt begint vervolgens ‘The Second Modernity of Dutch Architecture’.

‘THE SECOND MODERNITY OF DUTCH ARCHITECTURE’

In het inleidende hoofdstuk van *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* schetst Bart Lootsma de context van de projecten in het boek. Hij spreekt van een tijdperk van ‘een tweede moderniteit’ in de jaren negentig en beschrijft aan de hand van thema’s wat deze periode kenmerkte en wat eraan voorafging. De thema’s die hij behandelt zijn respectievelijk de bevolkingsgroei in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw, de eerste moderniteit in Nederland, het architectuurklimaat van de jaren ’60 tot aan de jaren ’80, de invloed van culturele instituten op architectuur, de behoefte aan het nadenken over een Nederlandse identiteit in de jaren ’80, het symposium onder de titel ‘Hoe modern is de Nederlandse architectuur?’ in 1990, het belang van Rem Koolhaas voor de Nederlandse architectuur, de tweede moderniteit vanaf de jaren ’90 en een nieuwe generatie architecten en hun visie op architectuur. In deze volgorde vormen de thema’s een nagenoeg chronologisch verhaal over de Nederlandse architectuur rondom de ontwikkeling die hij bestempelt als ‘Superdutch’.

Lootsma start de introductie met het benoemen van een verandering in de Nederlandse architectuur in de jaren negentig, waarmee hij een impressie geeft van wat ‘Superdutch’ als beweging inhoudt. Volgens Lootsma vormden innovatieve, vernieuwende ontwerpen en theorieën een radicale



Afb. 8. Scans van pagina 1 tot en met 7 uit *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* met de titelpagina, drie illustraties van Nederlandse landschappen, de colofon en de inhoudsopgave inbegrepen, in: B. Lootsma, *Superdutch. New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 1-7 (foto: auteur).

breuk met de kennis over architectuur op dat moment.¹³⁸ Lootsma positioneert architect Rem Koolhaas aan de start van deze ontwikkeling en beargumenteert dat diens populariteit ervoor zou hebben gezorgd dat tijdschriften, musea en onderwijsinstututen op zoek gingen naar andere interessante architectuur die geproduceerd werd in Nederland. Hierdoor zouden ook andere Nederlandse architecten internationaal in de belangstelling komen staan.

Volgens Lootsma ging het om over een relatief jonge groep architecten die hun internationale aandacht zouden danken aan de jonge leeftijd waarop ze al eerste gebouwen hadden gerealiseerd.¹³⁹ Deze groep krijgt in het boek het label 'Superdutch'. Uit de biografische informatie aan het einde van het boek blijkt dat de architecten in van de bureaus in het bovenstaande citaat hun opleiding afrondden in de periode van 1983 tot en met 1990.¹⁴⁰ Dit geldt voor alle oprichters van de bureaus uit het boek, met uitzondering van Kas Oosterhuis van Oosterhuis.nl – hij slaagde in 1979 – en Rem Koolhaas, de oprichter van OMA die slaagde in 1973. Deze generatie architecten zou, in de voetsporen van Koolhaas, innovatieve designs produceren en de toon zetten in het internationale architectuurdebat aan de hand van lezingen, boeken en tentoonstellingen.¹⁴¹

Deze eerste informatie over de architectenbureaus in het boek toont sterke overeenkomsten met het dominante architectuurdiscours gepresenteerd vanuit de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*, behandeld in hoofdstuk 1.2. Net als de redacteurs van de jaarboeken geeft Lootsma het idee van een jonge generatie die in de jaren negentig voor vernieuwende ontwerpen zorgde, met Rem Koolhaas als pionier. Ook toont Lootsma's introductie overeenkomsten met de informatie uit de nota's van hoofdstuk 1.1. Hij schrijft over de fascinatie voor jonge architecten vanuit het buitenland door de leeftijd waarop ze al gebouwen hadden gerealiseerd. Dit aspect kan worden verbonden aan de beleidsmaatregelen vanuit de Nederlandse overheid, waar voornamelijk de jonge generatie architecten van profiteerde.

Lootsma stelt in *Superdutch* dan ook dat het de bijzondere condities voor jonge architecten in Nederland waren die de opkomst van deze groep mogelijk maakte.¹⁴² Vanaf 1989 – een jaar na de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* – zouden volgens de auteur bepaalde radicale veranderingen de context waarin architectuur tot stand kwam beïnvloed hebben, met als meest impactvolle ontwikkeling het internationaliseringsproces. In de nota's uit 1988 en 1991 zagen we al dat deze ontwikkeling als een van de belangrijkste redenen werd beschouwd om het beleid te herzien. Volgens

¹³⁸ Lootsma 2000, p. 9.

¹³⁹ Lootsma 2000, p. 9.

¹⁴⁰ Lootsma 2000, pp. 261-262.

¹⁴¹ Lootsma 2000, p. 9.

¹⁴² Lootsma 2000, p. 9.

Lootsma had deze ontwikkeling bovendien als gevolg dat de Nederlandse cultuur onderhevig was aan over het algemeen twee tegengestelde krachten: aan de ene kant was er een wens aansluiting te vinden bij de belangrijkste internationale ontwikkelingen en aan de andere kant werd juist opnieuw nagedacht over de kwaliteiten van de eigen traditie.

Hoe deze ontwikkeling zich volgens de auteur uitte wordt in 'The Second Modernity of Dutch Architecture' gepresenteerd als kern van Superdutch als beweging. Terwijl architecten als Jo Coenen, Sjoerd Soeters en Rudy Uytenhaak – architecten uit een oudere generatie dan de meeste Superdutch-architecten¹⁴³ – zich vanaf de jaren tachtig aangesloten zouden hebben bij het internationale postmodernisme, was het de jonge generatie die volgens de auteur vernieuwende architectuur creëerde aan de hand van zogenaamde 'typisch Nederlandse' kwaliteiten.¹⁴⁴

'DUTCH' VOLGENS LOOTSMA

Maar wat zijn deze zogenaamd Nederlandse tradities en kwaliteiten volgens Lootsma? In het inleidende deel van 'A Second Modernity of Dutch Architecture' noemt de auteur voor de eerste keer kenmerken die volgens hem als typisch Nederlands beschouwd kunnen worden aan de selectie architectuur, namelijk realisme en 'Sachlichkeit' [zakelijkheid]¹⁴⁵, wat in de tekst wordt toegelicht als 'matter-of-factness'.¹⁴⁶ Matter-of-factness wordt door de Cambridge Dictionary gedefinieerd als 'the quality of being calm and without emotion' en kan dus vergeleken worden met het Nederlandse 'nuchterheid'. De term realisme verwijst in het algemeen naar een aandacht voor de realiteit – en verwerping van het onpraktische – en wordt in relatie tot architectuur voornamelijk geassocieerd met zichtbare materialen en constructie en, net als zakelijkheid, met functionaliteit in architectuur. Lootsma geeft met deze kenmerken dus voornamelijk het idee dat het een nadruk op doeltreffendheid en een bepaalde 'nuchterheid' waren die de architectuur van Superdutch-architecten 'typisch Nederlands' maakte, kenmerken die volgens het jaarboek van 1995 ook typerend waren voor de architecten van het 'esthetisch pragmatisme'.

¹⁴³ Jo Coenen, Sjoerd Soeters en Rudy Uytenhaak studeerden af in de periode van 1973 tot en met 1975.

¹⁴⁴ Lootsma 2000, pp. 9 en 13.

¹⁴⁵ "De kracht van de Nederlandse architectuur in de jaren negentig is dat ze aansluiting heeft gevonden bij het internationale debat, zonder typisch Nederlandse vormen van realisme en zakelijkheid uit het oog te verliezen." (Lootsma, *Superdutch. De tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur*, 2000:9)

¹⁴⁶ Lootsma 2000, p. 9.

Na deze introductie start Lootsma met het schetsen van de historische context van deze ontwikkeling uit de jaren negentig, waarin hij allereerst toelicht waarom deze zogenaamd nuchtere houding en doeltreffendheid op het gebied van ontwerpen – volgens hem – als typerend voor Nederland beschouwd kunnen worden. Volgens Lootsma is er namelijk sprake van een Nederlandse traditie in de omgang met de gebouwde omgeving, een traditie van een nuchtere en pragmatische inzet van technologie en planning.¹⁴⁷ Deze traditie vindt volgens de auteur zijn oorsprong in de periode vanaf het begin van de twintigste eeuw tot aan ongeveer de jaren zestig, de periode die in het boek gekenmerkt wordt als de ‘eerste moderniteit’.

Nadat Lootsma binnen het eerste thema – onder de kop ‘Growth’ – ingaat op de enorme bevolkingsgroei die heeft plaatsgevonden na de tweede wereldoorlog en de impact ervan op de gebouwde omgeving, behandelt hij ‘The First Modernity’.¹⁴⁸ De nuchtere en pragmatische inzet van technologie en planning in deze periode blijkt volgens Lootsma uit innovaties en ontwikkelingen op het gebied van droogmakerij, verdediging tegen het water en landbouw uit die tijd.¹⁴⁹ Voorbeelden die hij noemt zijn de inpoldering en stapsgewijze drooglegging van de Zuiderzee vanaf 1918, de aanname van de Deltawet in 1954 en het in werking treden van de ruilverkavelingswet in 1954. Ook zou er sprake zijn van een traditie van overleg, die voortkwam uit de noodzaak van zorgvuldig waterbeheer omdat de betrokken landeigenaren volgens Lootsma verplicht werden samen te werken in de zogenaamde ‘waterschappen’. In zijn tekst impliceert Lootsma dus dat de nuchterheid op het gebied van ontwerp en een op doeltreffendheid gerichte houding van de architecten in *Superdutch* als typisch Nederlands beschouwd kunnen worden doordat innovaties uit de twintigste eeuw – verbonden aan de ligging van Nederland onder de zeespiegel – eenzelfde aanpak en houding zouden presenteren.

Lootsma vervolgt zijn introductie door in te gaan op ontwikkelingen vanaf de jaren zestig tot en met de jaren negentig. Na de eerste fase van moderniteit zou volgens de auteur sprake zijn geweest van een periode van stagnatie voor de Nederlandse architectuur.¹⁵⁰ Deze periode blijkt later in het boek belangrijk voor *Superdutch* als beweging. Zoals eerder vermeld zouden de architecten tegen het eind van de jaren tachtig opnieuw na zijn gaan denken over kwaliteiten vanuit de Nederlandse traditie, een gevolg van internationalisering. Nadat Lootsma een beeld geschetst heeft van de jaren zestig tot en met tachtig, concludeert hij bovendien dat het een herleving van de moderniteit was die deze ontwikkeling in gang had gezet.¹⁵¹ Voordat in dit hoofdstuk verder in wordt

¹⁴⁷ Lootsma 2000, p. 11.

¹⁴⁸ Lootsma 2000, p. 9.

¹⁴⁹ Lootsma 2000, p. 11.

¹⁵⁰ Lootsma 2000, p. 12.

¹⁵¹ Lootsma 2000, p. 15.

gegaan op de zogenaamd hernieuwde behoefte na te denken over een nationale traditie en identiteit, zal duidelijk worden wat deze stagnatie volgens Lootsma inhield. Dit deel van de introductie toont namelijk een duidelijke visie op architectuur vanuit de auteur, die bovendien overeenkomsten vertoont met de ideeën gepresenteerd in de jaarboeken *Architectuur in Nederland*.

STAGNATIE EN HERLEVING

De periode van stagnatie in de Nederlandse architectuur kwam volgens Lootsma voort uit een omslag in de publieke opinie.¹⁵² De optimistische sfeer verbonden aan de eerste fase van moderniteit zou omgeslagen zijn in een teleurstelling over het uitblijven van daadwerkelijke maatschappelijke en culturele vernieuwingen en een schrik over dat alles jarenlang in het kader van grootschalige nieuwbouw had gestaan¹⁵³. Het geloof in een 'maakbare samenleving' maakte volgens Lootsma plaats voor het gevoel dat het land zich moest aanpassen aan internationale normen en waarden op het gebied van architectuur, met als gevolg protesten, pogingen tot inspraak van burgers, kleinschaligere projecten en architectuur waarbij teruggegrepen werd op historische voorbeelden. Volgens Lootsma was er tegen het eind van de jaren zeventig een nadruk op stadsvernieuwing¹⁵⁴, wat hij als het eind van de eerste moderniteit en het 'doodbloeden' van de Nederlandse architectuur bestempelt.¹⁵⁵

Lootsma uit in 'Stagnation' een duidelijke visie op architectuur; hij plaatst een kleinschalige aanpak gericht op behoud en herstel van ruimtelijke karakteristieken lijnrecht tegenover innovatie en presenteert een nadruk op stadsvernieuwing als de dood van de Nederlandse architectuur. Door deze ontwikkeling tegenover de zogenaamde eerste moderniteit te plaatsen, impliceert Lootsma dat innovatie, vernieuwing en grootschaligheid juist voor een bloeiende, levendige architectuur zouden zorgen. Ook presenteert hij deze achteruitgang van architectuur als een gevolg van het volgen van internationale trends. Dit narratief zagen we eerder in de jaarboeken van het NAI. Hierin stelden verschillende auteurs dat het volgen van internationale trends – hiermee werd voornamelijk verwezen

¹⁵² Lootsma 2000, pp. 11-12.

¹⁵³ Uit de in 2020 verschenen publicatie *Groei, differentiatie. Architectuur in Nederland 1965-1990* blijkt dat architectuur met betrekking tot volkshuisvesting uit de wederopbouwperiode vanaf de jaren zestig grotendeels als monotoon en eenvormig beschouwd werd. Deze eenvormigheid viel volgens Somer extra op, omdat dit segment een groot deel uitmaakte van de totale bouwproductie. (Somer 2020:3)

¹⁵⁴ Volgens *Artikel 1 van de Ontwerp Wet op de Stadsvernieuwing 1976* gedefinieerd als 'de stelselmatige inspanning zowel op stedenbouwkundig als op sociaal, economisch en cultureel gebied, gericht op behoud, herstel en verbetering – zomede, indien nodig, op herindeling en sanering – van stadskernen en daarbij aansluitende stedelijke gebieden alsmede van andere door dichte bebouwing gekenmerkte centra van maatschappelijk leven.'

¹⁵⁵ Lootsma 2000, p. 12.

naar commercialiseringstendensen als het postmodernisme – zorgde voor een verlies aan ‘diepgang’ in architectuur, wat volgens dezelfde auteurs gelijk stond aan een verslechterde Nederlandse architectuur.

De eerste die actie ondernam tegen de achteruitgang van de architectuur in Nederland, was volgens Lootsma de sectie architectuur van de Rotterdamse Kunst Stichting (RKS), een instantie waar de auteur zelf werkzaam was geweest (zie bijlage B).¹⁵⁶ In ‘The Role of Cultural Institutions’ beschrijft hij hoe vanaf 1982 de Architecture International Rotterdam (AIR) manifestatie georganiseerd werd, waarbij toonaangevende architecten en critici uit het buitenland uitgenodigd werden om na te denken over de door het RKS geanticipeerde ontwerpvragestukken in Nederland. Lootsma geeft aan dat Superdutch-architecten Rem Koolhaas, Wiel Arets, Adriaan Geuze, Winy Maas en Jacob van Rijs – de laatste twee zijn oprichters van MVRDV en werkten destijds voor OMA – bij de manifestaties in debat gingen met de beroemde buitenlandse architecten. Doordat de AIR-manifestaties in het boek naar voren komen als remedie voor de Nederlandse architectuur, plaatst Lootsma de Superdutch-architecten niet alleen op een voetstuk, maar benadrukt hij ook hun zogenaamd innovatieve karakter.

Het narratief dat Lootsma presenteert in ‘The Role of Cultural Institutions’ is dus dat de Nederlandse architectuur – na een onderbreking op het gebied van moderniteit, innovatie en vernieuwing – in de jaren tachtig weer langzaam tot leven kwam. Zo wijst hij binnen dit thema ook op enkele grote veranderingen in het architectuurklimaat, waaronder de introductie van veel buitenlandse architecten in Nederland, een grotere belangstelling voor architectuur vanuit publiek en politiek en de verschijning van een architectuurnota: de nota *Ruimte voor architectuur* uit 1991.¹⁵⁷ Deze nota wordt voornamelijk gepresenteerd om duidelijk te maken dat er sprake was van een gunstig architectuurklimaat voor jonge architecten.

Zo schrijft Lootsma dat er een groot bedrag vrijgemaakt was op de begrotingen van de ministeries van WVC en VROM en besteedt hij aandacht aan de oprichting van drie belangrijke instellingen: het Nederlands Architectuurinstituut, het Stimuleringsfonds voor Architectuur en Stedebouw en het Berlage Instituut.¹⁵⁸ Hij behandelt ook de start van het Fonds voor Individuele subsidies met stipendia voor architecten die nog geen twee jaar zijn afgestudeerd en werkbeurzen voor architecten die zich een tijd met uitzonderlijke projecten bezig wilden houden. Het verband tussen deze ontwikkelingen en de architecten in het boek *Superdutch* zou zijn dat deze architecten volgens Lootsma bijna allemaal hebben geprofiteerd van de instituten. Het Nederlandse

¹⁵⁶ Lootsma 2000, p. 12.

¹⁵⁷ Lootsma 2000, p. 13-15.

¹⁵⁸ Lootsma 2000, p. 15.

architectuurbeleid was de reden dat de Superdutch-architecten op jonge leeftijd al gebouwen hadden gerealiseerd. Lootsma bevestigt dus dat de ontwikkelingen beschreven in hoofdstuk 1.1 van cruciaal belang waren voor *Superdutch*.

'THE DUTCH IDENTITY'

Het was binnen deze periode van herleving op het gebied van moderniteit dat in Nederland de behoefte zou zijn ontstaan opnieuw na te denken over een culturele traditie en identiteit en over wat deze aspecten zouden kunnen bijdragen aan het internationale debat, een ontwikkeling die in Lootsma's inleiding wordt toegelicht onder de kop 'The Dutch Identity'.¹⁵⁹ Terwijl vanaf de jaren zestig de Nederlandse architectuur volgens de auteur in het teken zou hebben gestaan van het aansluiting zoeken bij internationale ontwikkeling, zou onder andere de verschijning van het boek *The Embarrassment of Riches* van de Brits-Amerikaanse historicus Simon Schama tot een shift hebben geleid. Volgens Lootsma gaat het boek van Schama over een gevoel van onbehagen bij Hollanders in de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die gepaard ging met de rijkdom in die tijd.¹⁶⁰ Er zou sprake zijn van een vrees dat voorspoed zou omslaan in tegenspoed door zelfoverschatting, een gedachtegoed wat voornamelijk voortgekomen zou zijn uit invloeden van het calvinisme en het humanisme.

Lootsma bouwt verder op de door hem geïnterpreteerde boodschap van het boek door te stellen dat deze gedachte nog steeds zichtbaar was in het Nederland van rond de eeuwwisseling.¹⁶¹ 'De collectieve angst voor bankroet op termijn' blijkt volgens hem allereerst uit het gegeven dat de sociaaldemocratische minister-president Wim Kok – in de periode van voorspoed voorafgaand aan de eeuwwisseling – een streng schatkistbeleid verdedigde om de staatsschuld binnen de perken te houden.¹⁶² Bovendien benoemt hij het poldermodel – het Nederlandse consensusmodel waarin werkgevers, vakbonden en overheid met elkaar overleggen over arbeidsvoorwaarden en lonen – als voortkomend uit deze angst.

Maar wat zegt Lootsma nu eigenlijk in dit deel van zijn introductie? Nadat hij eerder in de inleiding een beeld geschetst heeft van een zogenaamd nuchtere houding in Nederland tegenover architectuur en planning – een houding gericht op doeltreffendheid – wekt hij in 'The Dutch Identity'

¹⁵⁹ Lootsma 2000, p. 15.

¹⁶⁰ Lootsma 2000, pp. 15-16.

¹⁶¹ Lootsma 2000, p. 15.

¹⁶² Lootsma 2000, pp. 15-16.

het idee dat Nederlanders over het algemeen gekenmerkt worden door een economische voorzichtigheid of zuinigheid. Hij gebruikt de voorbeelden van het schatkistbeleid en het poldermodel om deze eigenschappen te 'bewijzen', samen met het boek van Schama. Door *The Embarrassment of Riches* aan te halen toont Lootsma namelijk aan dat deze eigenschappen ook zijn opgemerkt door een andere historicus in het geval van rijke Nederlanders in de zestiende eeuw. Of er daadwerkelijk een verband is tussen de ontwikkeling beschreven door Schama en de bovengenoemde voorbeelden wordt echter niet bewezen.

De bovenstaande eigenschappen worden ook verbonden aan de Nederlandse architectuur, mode en design:

"The Dutch spend less on clothing than any other European nation. New buildings are often expected to cost a fraction of what is budgeted in the rest of Europe. The wealthy burghers of the Golden Age built their mansions in the countryside, and when they were in town they played down the size and opulence of their residences. Now, too, the clients for some of the most important country house designs of recent years – OMA's 'Dutch House', for instance, also known as the 'House for Mr. X' or the Möbius House by UN Studio (Ben van Berkel and Caroline Bos) – prefer anonymity." (Lootsma 2000:16)

Lootsma verbindt de zogenaamd Nederlandse angst voor economische tegenslag uit Schama's boek aan investeringen en uitgaven van Nederlanders op het gebied van architectuur en mode. Bovendien probeert hij aan de hand van voorbeelden aan te tonen dat opdrachtgevers in de 'Gouden Eeuw' en rond de eeuwwisseling beschikten over een bepaalde bescheidenheid als het ging om hun woningen. Naast zuinigheid kan volgens Lootsma dus ook bescheidenheid als typisch Nederlands beschouwd worden. Blijkend uit het gebrek aan bronvermelding voor de stellingen over uitgavepatronen en het ontbreken van bewijsvoering voor verbanden tussen het boek en de voorbeelden, voelt de auteur niet de behoefte of druk zijn stellingen over typisch Nederlandse karaktereigenschappen te moeten bewijzen. In plaats daarvan presenteert hij deze kenmerkende eigenschappen als een gegeven.

Hoewel zuinigheid en bescheidenheid over het algemeen niet altijd als positieve eigenschappen worden beschouwd, geeft Lootsma de lezer het idee dat deze kenmerken in het geval van architectuur juist tot een diepere lading kunnen leiden. Dit doet hij door zijn bevindingen uit het boek van Schama te verbinden aan de architect Rem Koolhaas, de voorloper van de Superdutch-architecten. Hij stelt dat het gedachtegoed van Johannes Calvijn¹⁶³ doorklinkt wanneer Koolhaas zijn ontevredenheid uit over dat het minst begrepen aspect van het werk van OMA altijd de zuinigheid is

¹⁶³ Hiermee verwijst hij in zijn tekst naar het motto "Let those who have abundance remember that they are surrounded with thorns, and let them take great care not to be pricked by them". (Lootsma 2000:15)

geweest.¹⁶⁴ Deze zuinigheid zou volgens Lootsma ideologisch geïnspireerd zijn en samenhangen met het besef dat grote delen van de wereld nog niet het welvaartsniveau hebben bereikt wat wij in het westen kennen en – tot op zekere hoogte – de milieuproblematiek. Voor Koolhaas zou het niet gaan om het goedkoop creëren van een object, maar het uitvoeren van zo veel mogelijk programma voor zo min mogelijk geld. Uit een citaat van Koolhaas in *Superdutch* blijkt dat ideologieën achter architectuur er volgens Koolhaas voor zorgden dat architectuur serieus genomen werd en de nadruk niet alleen lag op de zintuigelijke prikkeling van de vorm en uitstraling van een gebouw.

Deze uitspraak en werkwijze van Koolhaas die Lootsma aanhaalt tonen overeenkomsten met de inhoud van artikelen uit de jaarboeken *Architectuur in Nederland*. Zo werd een ideologie vanuit de architect volgens de redacteurs noodzakelijk geacht voor architectuur om gewaardeerd te worden en zou het gebouwen voorzien van ‘diepgang’. Verlies aan ideologie betekende volgens hen namelijk een focus op het uiterlijk van gebouwen. Bovendien was het volgens redacteur Hans van Dijk kenmerkend voor architecten binnen het ‘esthetisch pragmatisme’ om rekening te houden met budget. Het verschil tussen *Superdutch* en de jaarboeken is echter dat Lootsma de kenmerken presenteert als voortkomend uit ‘typisch Nederlandse’ eigenschappen van zuinigheid en bescheidenheid, die zouden leiden tot minimalisme en doeltreffendheid in architectuur.

Vanuit het citaat van Koolhaas legt Lootsma bovendien een link tussen deze ‘Nederlandse’ eigenschappen en ontwikkelingen in het Nederlandse design:

“Rem Koolhaas is probably most radical in his rejection of an architecture that focuses on aesthetics and the sensuality of detail. But when we compare Dutch architecture, design and fine art of the 1990s with work being done abroad, it is striking that the Dutch output is generally more conceptual, more minimalist, more reduced and more basic; one might say it is *dryer*. Hence the name Droog Design (‘Dry Design’), given to a collection of work by mostly young designers selected by the design critic Renny Ramakers and the designer Gijs Bakker, which has been creating a stir in recent years with products that combine standard and semi-finished items in surprising ways and component materials not disguised but made into an explicit feature.” (Lootsma 2000:16)

In ‘The Dutch Identity’ koppelt Lootsma de visie van Koolhaas aan het designlabel Droog Design¹⁶⁵ en stelt hij aan de hand van deze vergelijking dat Nederlands ontwerp over het algemeen als meer conceptueel, minimaal, gereduceerd en eenvoudig kan worden gezien. Met deze vergelijking zet hij

¹⁶⁴ Lootsma 2000, p. 16.

¹⁶⁵ Volgens *Transnational Material Politics: Constructions of Dutch Design 1970-2012* (2018) staat Droog Design voornamelijk bekend als initiator van experimentele, vaak (deels) handgemaakte designproducten die functionalistische uitgangspunten van het modernisme in twijfel trekken en alternatieven bieden voor de betekenissen, het gebruik en de productie van alledaagse voorwerpen. (Ozorio de Almeida Meroz:163)

kracht bij zijn stellingen over zuinigheid en bescheidenheid als typerend voor Nederland. Hij wekt het idee dat deze eigenschappen – samen met een nuchtere houding – in meerdere soorten Nederlandse productie naar voren komen in de vorm van een nadruk op pragmatiek, concept, minimalisme en eenvoud.

De verwijzing naar ontwikkelingen op het gebied van Nederlands design in de introductie dienen ook om de plaats van Atelier van Lieshout tussen de twaalf architectenbureaus toe te lichten. Wanneer we de bureaus in *Superdutch* vergelijken vormt Atelier van Lieshout (AVL) namelijk een breuk met de rest: waar de andere bureaus bekend staan als architectenbureau of ontwerpbureau voor stedebouw en landschapsarchitectuur – in het geval van West 8 – staat de oprichter van AVL, Joep van Lieshout, bekend als beeldhouwer. De werken van zijn studio balanceren dan ook op de grens tussen architectuur, kunst en design. Terwijl *Superdutch* voor het grootste deel bestaat uit gebouwen, gaat het in het geval van AVL om collecties van meubels of interieurstukken en stacaravans. Lootsma presenteert de werken van de studio echter als ontworpen vanuit dezelfde ‘Nederlandse’ eigenschappen als de andere architectenbureaus en stelt dat veel van de in het boek geïllustreerde gebouwen zijn ingericht met werken uit de collectie van Droog Design en AVL.¹⁶⁶

De kenmerken die Lootsma in ‘The Second Modernity of Dutch Architecture’ dus als typisch Nederlands bestempelt zijn realisme, nuchterheid, doeltreffendheid, zuinigheid en bescheidenheid. Deze eigenschappen uiten zich volgens de auteur in ontwerp door een nadruk op pragmatiek, concept, minimalisme en eenvoud. Dit zijn alle ‘typisch Nederlandse’ eigenschappen die naar voren komen in de inleiding. Na het behandelen van deze aspecten in dit hoofdstuk resteren echter nog meerdere vragen. Allereerst is het nog onduidelijk wat de ‘tweede moderniteit’, het thema van de inleiding, inhield. Bovendien is gebleken hoe Lootsma de eigenschappen koppelt aan de werkwijze van Rem Koolhaas en – tot op zekere hoogte – werken van Atelier van Lieshout, maar resteert de vraag wat de overige bureaus ‘Super Dutch’ maakte en ontbreken er nog concrete voorbeelden of stijkenmerken die dit bewijzen.

In resterende thema’s binnen de introductie behandelt Lootsma ontwikkelingen in de jaren negentig die volgens hem van invloed waren op de selectie architectenbureaus. Hij gaat in op de voorbeeldfunctie van Rem Koolhaas – ook met betrekking tot het nadenken over ‘Nederlandse’ architectuur – en behandelt de zogenaamde tweede moderniteit. In dit hoofdstuk zal daarom een overzicht gegeven worden van de kern van deze thema’s. Deze informatie is noodzakelijk om te begrijpen welke context Lootsma schetst rondom de Superdutch-beweging en toont bovendien

¹⁶⁶ Lootsma 2000, p. 17.

opnieuw belangrijke overeenkomsten met het dominante architectuurdiscours gepresenteerd in hoofdstuk 1.2.

REM KOOLHAAS ALS PIONIER

De eerste kop na 'The Dutch Identity' is getiteld 'How Modern is Dutch Architecture?', wat verwijst naar het symposium georganiseerd in 1990 door Rem Koolhaas.¹⁶⁷ 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur?' vond plaats aan de Technische Universiteit in Delft en wordt in het boek gepresenteerd als een belangrijk evenement richting de periode van vernieuwing in de Nederlandse architectuur. De vraag die volgens Lootsma centraal stond was 'hoe het traditionele gedweep met het vooroorlogs modernisme als stijl nog te rijmen viel met de stand van de moderniteit toen'¹⁶⁸.

Volgens de auteur was er tegen het eind van de jaren tachtig – na een periode die in het teken zou hebben gestaan van internationale trends – een 'typisch Nederlandse' variant van het postmodernisme ontstaan, waarbij Nederlandse bureaus moderne architectuur van het interbellum en de jaren vijftig citeerden.¹⁶⁹ Hij beschrijft hoe aan het begin van de jaren negentig veel kritiek was ontstaan op deze manier van werken – waaronder van architectuurcriticus Hans van Dijk – en presenteert het symposium in Delft als evenement waarbij deze ontwikkelingen (effectief) aan de kaak werden gesteld. Volgens Lootsma zou Koolhaas met het symposium architecten aangespoord hebben opnieuw uit te zoeken hoe hun eigen werk zich verhiel tot de moderniteit en zou hij ze ertoe gezet hebben deze verhouding tot moderniteit opnieuw gestalte te geven. Het symposium markeerde volgens de auteur de start van de veranderingen in de Nederlandse architectuur, met Rem Koolhaas als katalysator.

Het belang van de architect voor de Nederlandse architectuur is dan ook het thema van de opvolgende kop. In 'Rem Koolhaas' stelt Lootsma dat het werk van Koolhaas vanaf het eind van de jaren zeventig al vooruitliep op veranderingen die zich rond 1990 zouden voordoen en dat ook de werken van OMA betuigden van een vooruitziende blik.¹⁷⁰ Zo zou Koolhaas – volgens de auteur – met zijn onderzoek naar de Berlijnse muur en het project 'Exodus' uit 1971 de val van de Berlijnse muur in 1989 voorspeld hebben en zouden enkele voorbeelden van projecten van OMA, waaronder het IJ-

¹⁶⁷ Lootsma 2000, p. 17.

¹⁶⁸ "De centrale vraag die op meedogenloze wijze aan de orde werd gesteld was hoe het traditionele Nederlandse gedweep met het vooroorlogs modernisme als stijl nog te rijmen viel met de stand van de moderniteit toen." (Lootsma, *Superdutch. De tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur*, 2000:17).

¹⁶⁹ Lootsma 2000, p. 17.

¹⁷⁰ Lootsma 2000, p. 17-19.

Plein in Amsterdam-Noord, aantonen dat het bureau al vroeg rekening hield met een toekomstige grote bevolkingsdichtheid en vermenging van culturen, volgens Lootsma kenmerken van een nieuwe fase van de moderniteit.¹⁷¹ De werken van Koolhaas en OMA zouden vervolgens meerdere architectenbureaus in *Superdutch* beïnvloed hebben.

Lootsma stelt dat Koolhaas en OMA bureaus als Wiel Arets, UN Studio, Erick van Egeraat, West 8 en NOX geïnspireerd zouden hebben tot eigen onderzoek, theoretisch werk en zelfpromotie.¹⁷² Bovendien wijst de auteur op het gegeven dat de architectenbureaus Neutelings Riedijk en MVRDV zijn opgericht door architecten die werkzaam waren geweest bij OMA. In de introductie van *Superdutch* zien we dus dat Rem Koolhaas gepresenteerd wordt als iemand die ontwierp vanuit 'typisch Nederlandse' eigenschappen, iemand die een vooruitziende blik had met betrekking tot de zogenaamde tweede moderniteit en iemand die vervolgens een grote invloed had op andere architecten in het boek.

Binnen de laatste thema's zijn opnieuw meerdere overeenkomsten te herkennen met de artikelen in *Architectuur in Nederland*. Allereerst spreekt Lootsma over een ontwikkeling in de Nederlandse architectuur waarbij architecten vormen van modernistische bewegingen uit het verleden over zouden nemen, wat overeenkomt met de ontwikkeling die in de jaarboeken het 'neomodernisme' genoemd werd. Lootsma presenteert deze tendens echter als een vorm van het postmodernisme typerend voor Nederland en suggereert dat het een gevolg was van het volgen van internationale trends. Andere overeenkomende thema's binnen *Superdutch* en de inhoud van de jaarboekenreeks zijn bovendien de pionierspositie van Rem Koolhaas ten opzichte van andere Nederlandse architecten en het belang van het symposium 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur?'. In beide gevallen zouden jonge architecten in de voetsporen van Koolhaas en OMA voor vernieuwende architectuur zorgen.

DE TWEEDE MODERNITEIT

De context van de jonge architecten wordt geschetst in de volgende thema's in de introductie van *Superdutch*, onder de titels 'The Second Modernity' en 'Mapping the Force Fields'. Deze thema's gaan in op wat de zogenaamde tweede moderniteit inhield en wat de jonge generatie volgens Lootsma nou zo uitzonderlijk maakte. Allereerst blijkt uit de introductie van Lootsma dat de term 'tweede

¹⁷¹ Lootsma 2000, p. 19.

¹⁷² Lootsma 2000, p. 19.

moderniteit' voornamelijk verwijst naar de overgang van een industriële samenleving naar een informatiemaatschappij. Hij verwijst allereerst naar een publicatie van sociologen Ulrich Beck en Anthony Giddens uit 1994¹⁷³ en stelt dat deze tweede moderniteit volgens de sociologen een gevolg was van globalisering op economisch en politiek vlak, internationale medianetwerken, nieuwe vormen van democratie en de toenemende bevolkingsdichtheid.¹⁷⁴ Lootsma voegt hieraan toe dat – terwijl de eerste moderniteit van Nederland voortkwam uit de gevolgen van de industriële revolutie – de tweede fase een uitkomst is van de opmars van elektronica en communicatietechnologie.

Deze maatschappelijke ontwikkelingen zorgden in de jaren negentig volgens Lootsma voor veranderingen en uitdagingen met betrekking tot de Nederlandse gebouwde omgeving. Zo zou de beëindiging van subsidies voor sociale woningbouw in 1994 – volgens de auteur een resultaat van de eenwording van Europa, wat de Nederlandse regering verplichtte publieke en semipublieke instantie, subsidies en wetten af te schaffen – tot plannen voor nieuwe woonwijken met voornamelijk eengezinswoningen.¹⁷⁵ Deze wijken werden volgens Lootsma gekenmerkt door een grotere compactheid en verminderde hoeveelheid openbare ruimte, met als mogelijke gevolgen 'een landschap met een eindeloze zee van huizen' en een 'overweldigend gevoel van uniformiteit'.¹⁷⁶ Lootsma maakt in zijn tekst duidelijk dat deze ontwikkelingen het aanzicht van Nederland zouden veranderen en dat de dreiging op dat moment voornamelijk uitging naar het 'groene hart', het grotendeels agrarisch gebied binnen de ring die gevormd wordt door De Randstad.¹⁷⁷ Het zou dus voornamelijk het agrarische landschap – het landschap wat regelmatig terugkeert in de opmaak van het boek – zijn wat in gevaar was.

Het waren echter architecten en stadsplanners die het voortouw zouden hebben genomen deze problemen aan te pakken. Lootsma legt een link tussen de ontwikkelingen en de Superdutch-architecten door allereerst te verwijzen naar een project van Adriaan Geuze en West 8, waarbij een maquette werd gemaakt van 800.000 dezelfde houten huisjes om de zogenaamde gevolgen voor het Nederlandse landschap in beeld te brengen.¹⁷⁸ Bovendien werden de Superdutch-architecten in 'Mapping the Force Fields' vervolgens gepresenteerd als radicale, gedurfde, jonge generatie die

¹⁷³ De publicatie was getiteld *Reflexive Modernization, Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*.

¹⁷⁴ Lootsma 2000, p. 21.

¹⁷⁵ Lootsma 2000, p. 21.

¹⁷⁶ Lootsma 2000, pp. 21-23.

¹⁷⁷ Lootsma 2000, p. 21.

¹⁷⁸ Lootsma 2000, p. 21.

binnen deze context ontwerp op een manier die differentiatie bevordert, gekenmerkt door pragmatiek, gebruik van computertechnologie en een bepaalde dubbelzinnigheid in hun werken.¹⁷⁹

Lootsma poneert vervolgens meerdere redenen waarom het juist deze generatie architecten zou zijn die met oplossingen komt tegen de zogenaamd dreigende uniformiteit. Allereerst was de relatief jonge leeftijd van de architecten volgens de auteur een belangrijke factor. Toen de maatschappij en het architectuurklimaat in de jaren negentig in korte tijd veel veranderde had de jonge generatie volgens Lootsma de mogelijkheid een nieuwe start te maken.¹⁸⁰ Bovendien zouden de werkzaamheden van de jonge generatie veranderd zijn ten opzichte van architecten uit de jaren zestig, zeventig en tachtig; hij stelt dat architecten zich rond de eeuwwisseling meer moesten verantwoorden tegenover verschillende partijen – denk aan opdrachtgevers, aannemers, ingenieurs, toekomstige gebruikers en omwonenden – waardoor architecten hun ideeën zouden moeten beargumenteren om ze door te laten voeren, in plaats van dat ze autonoom te werk gingen. Architecten werden volgens Lootsma gedwongen na te denken over de betekenis van hun werk, wat de werken zou voorzien van een bepaalde kwaliteit, geloofwaardigheid en vooral dubbelzinnigheid. Na een periode waarbij architecten voornamelijk architectuur uit het verleden zouden imiteren en internationale trends zouden volgden, wekt Lootsma in *Superdutch* het idee dat er weer sprake was van ‘diepgang’ in de Nederlandse architectuur.

Om dit gegeven te beargumenteren gaat de auteur in op benaderingen van architectenbureaus in het boek. Allereerst presenteert hij met betrekking tot OMA, West 8, MVRDV, Neutelings Riedijk en UN Studio een aanpak waarbij van elk project de context en het potentieel ervan geanalyseerd werd, in plaats van een gestandaardiseerde of uniforme aanpak.¹⁸¹ De voorwaarden die voortkwamen uit onderzoek naar de context en de eisen die aan het project gesteld werden zouden doorslaggevend zijn voor het ontwerp. Dit resulteerde volgens Lootsma in een pragmatische aanpak, waarbij de theoretische ontwikkeling rondom architectuur ook sterker beïnvloed zou worden dan het geval was in andere landen. Deze laatste stelling wordt niet nader toegelicht door Lootsma, maar geeft een extra dimensie aan de diepere lading die de werken van de bureaus zouden hebben. Ook brengt Lootsma de gemeenschappelijke signatuur van Van Berkel & Bos en MVRDV onder de aandacht, die gebaseerd zou zijn op hun gebruik van computertechnologie als hulpmiddel.¹⁸²

¹⁷⁹ Lootsma 2000, p. 23.

¹⁸⁰ Lootsma 2000, p. 23.

¹⁸¹ Lootsma 2000, p. 23.

¹⁸² Lootsma 2000, p. 24.

BESLUIT

“It is thus clear that despite all the potential problems facing Dutch architecture, it enjoys a lively discourse in which practical, political and aesthetic arguments go hand in hand with national traditions and international references. The most important result so far is that a series of interesting and innovative buildings and projects have been built.” (Lootsma 2000:24)

Met deze conclusie sluit Lootsma zijn inleiding af. In de introductie is een beeld geschetst van een groep jonge architecten die vernieuwende ontwerpen creëerden, met een nadruk op pragmatiek, dubbelzinnigheid en een streven naar differentiatie. Deze werkwijze van deze Superdutch-beweging was een reactie op een ‘tweede moderniteit’ en de gevolgen van deze ontwikkelingen op het Nederlandse landschap. Na een periode van zogenaamde teloorgang van de Nederlandse architectuur, hield de nieuwe generatie zich bezig met eigen onderzoek en theoretisch werk. Dit werd mogelijk gemaakt door onder andere een stimulerend architectuurbeleid.

Wat Lootsma in zijn introductie doet, is dat hij de zogenaamde kenmerken van Superdutch-architecten koppelt aan eigenschappen die hij bestempelt als ‘typisch Nederlands’. Het gaat hier om realisme, nuchterheid, doeltreffendheid, zuinigheid en bescheidenheid. Deze eigenschappen verklaart hij aan de hand van eerdere innovaties verbonden aan de ligging van Nederland onder de zeespiegel, de zogenaamde gevolgen van calvinistische en humanistische ideeën op Hollanders in de zestiende eeuw, het schatkistbeleid van Nederland rond de eeuwwisseling, het poldermodel, het uitgavepatroon van Nederlanders en de houding van enkele opdrachtgevers tegenover hun woning. In het geval van al deze factoren kan echter de vraag worden gesteld of dit concrete bewijzen zijn voor het spreken van een ‘traditie’ en ‘typisch Nederlandse eigenschappen’. De eigenschappen zouden er volgens Lootsma in ieder geval voor hebben gezorgd dat Nederlands ontwerp over het algemeen meer pragmatisch, minimalistisch en conceptueel zou zijn, aspecten die zouden blijken uit Rem Koolhaas’ visie op architectuur en ontwikkelingen in het Nederlandse design.

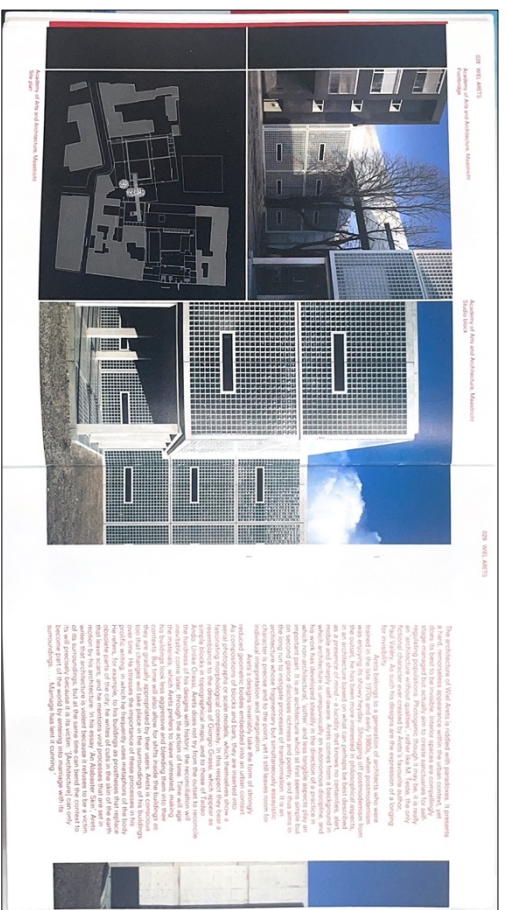
HOOFDSTUK 3: TWAALF ARCHITECTENBUREAUS

In hoofdstuk 2 werd duidelijk wat Lootsma ‘typisch Nederlandse’ eigenschappen beschouwt in het geval van de Nederlandse architectuur uit de jaren negentig en dat deze eigenschappen zich in architectuur zouden uiten in de vorm van pragmatische, conceptuele en minimalistische ontwerpen. Wat in de introductie echter nog ontbreekt is concrete voorbeelden of specifieke stijkenmerken waarmee deze eigenschappen in de werken van Superdutch-architecten worden bewezen. De introductie van *Superdutch* wordt opgevolgd door twaalf hoofdstukken die zich richten op deze selectie aan architecten. In dit hoofdstuk zal duidelijk worden hoe Lootsma in deze twaalf hoofdstukken de ‘Nederlandse eigenschappen’ koppelt aan architecten en werken in het boek, of eigenlijk hoe hij dit nauwelijks tot niet doet.

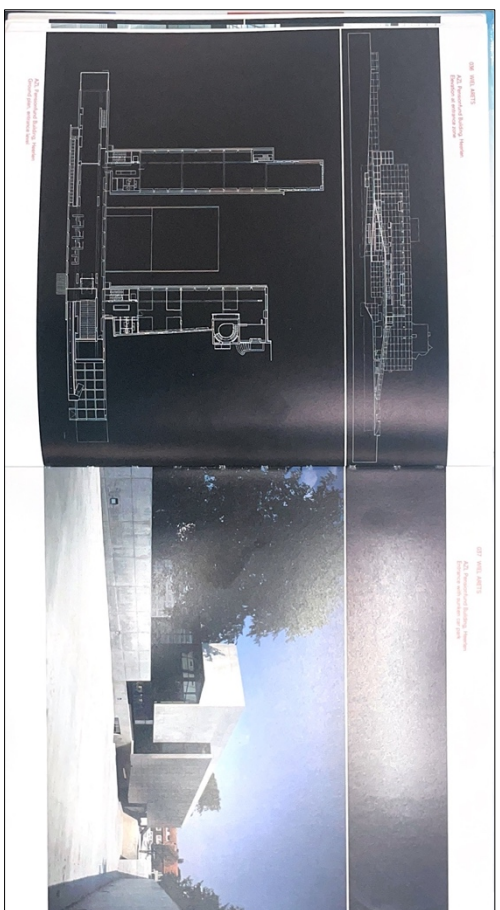
De twaalf hoofdstukken gaan over Wiel Arets, UN Studio/Van Berkel & Bos, Erick van Egeraat, Atelier van Lieshout, Mecanoo, MVRDV, Neutelings Riedijk, NOX, OMA, Oosterhuis.nl, Koen van Velsen en West 8/Adriaan Geuze. Per architectenbureau geeft Lootsma een interpretatie van de werkwijze van de architecten en enkele van hun werken uit de periode 1989-2000. Aanvullend op deze tekst zijn de hoofdstukken voorzien van foto’s en plattegronden van de betreffende werken. Een voorbeeld van een hoofdstuk is dat van Wiel Arets – het eerste hoofdstuk over een architectenbureau – te zien op afbeelding 9 tot en met 11.

Bij de projecten gaat het voornamelijk om gebouwen in verschillende categorieën, zoals openbare gebouwen, bedrijfsgebouwen, woningen of gebouwen voor cultuur en ontspanning (denk hierbij aan tentoonstellingspaviljoenen). Er zijn echter ook uitzonderingen. Zo kunnen de projecten van West 8/Adriaan Geuze het best worden gekenmerkt als stedenbouw of landschapsarchitectuur. Deze projecten zijn namelijk stedelijke plannen, pleinen, tuinen en een dam.¹⁸³ Bovendien komen er enkele installaties voor in het boek van Atelier van Lieshout, NOX, Oosterhuis.nl en MVRDV en bevat het boek ongerealiseerde werken, namelijk het toekomstige tentoonstellingspaviljoen van MVRDV en een ontwerp voor een toren van NOX. Een andere uitzondering is een brug van Van Berkel & Bos.

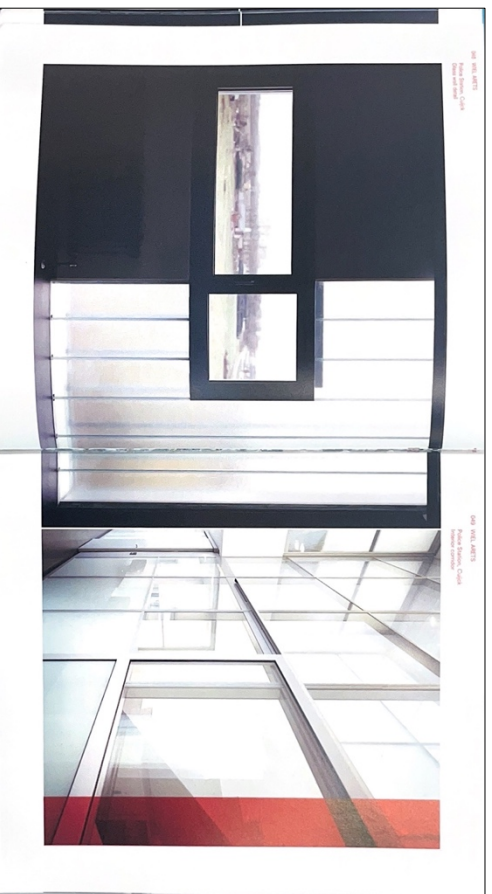
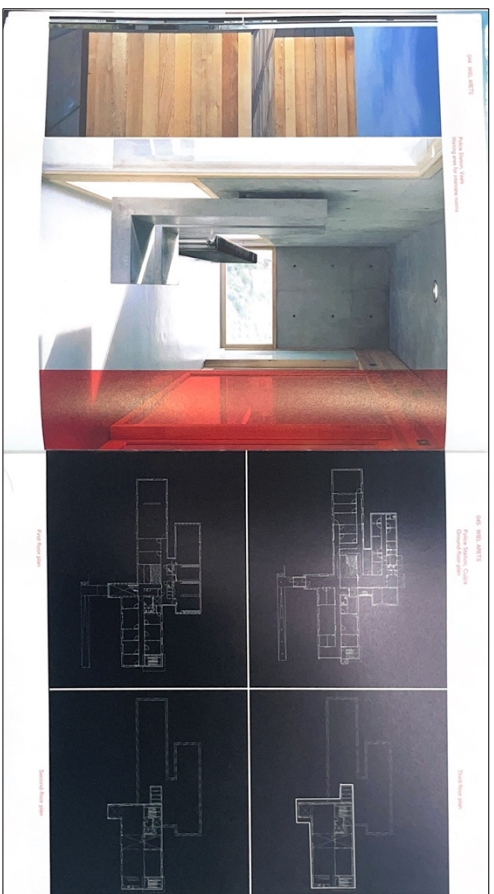
¹⁸³ Lootsma 2000, p. 7.



Afb. 9. Scans van pagina 27 tot en met 33 uit *Superdutch. New Architecture in the Netherlands* (2000) met een titelpagina voor het hoofdstuk over Wiel Arets, toelichtende tekst bij het architectenbureau van Bart Lootsma en afbeeldingen van de Academie Beeldende Kunsten Maastricht (nu bekend als het Maastricht Institute of Arts) ontworpen door Wiel Arets in: B. Lootsma, *Superdutch. New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 27-33 (foto: auteur).



Afb. 10. Scans van pagina 34 tot en met 41 uit *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* (2000) met afbeeldingen en plattegronden van het AZL Pensionfund Building in Heerlen en het politiebureau in Vaals, ontworpen door Wiel Arets, in: B. Lootsma, *Superdutch. New Architecture in the Netherlands*, London (Thames & Hudson) 2000 nn 34-41 (foto: auteur)



Afb. 11. Scans van pagina 42 tot en met 49 uit *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* (2000) met afbeeldingen en plattegronden van politiebureau in Vaals en het politiebureau in Cuijk, beiden naar ontwerp van Wiel Arets, in: B. Lootsma, *Superdutch. New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 42-49 (foto: auteur).

Wanneer we de hoofdstukken over de twaalf architectenbureaus analyseren, zien we dat Lootsma niet terugverwijst naar fragmenten of stellingen uit de introductie. Wel blijkt dat hij enkele aspecten – in de introductie gepresenteerd als ‘typisch Nederlands’ – terug laat keren in zijn beschrijvingen van de werkwijze van de architecten of projecten. Wat volgt in dit hoofdstuk is hoe Lootsma dit doet. Hiervoor wordt van vijf hoofdstukken van architectenbureaus – de hoofdstukken waarin de ‘Nederlandse’ aspecten het meest concreet naar voren komen – aangetoond welke eigenschappen Lootsma terug laat keren in de hoofdstukken en hoe hij dit onderbouwt.

‘NEDERLANDSE’ KENMERKEN IN DE TWAALF HOOFDSTUKKEN

Eigenschappen die Lootsma laat doorschemeren in zijn interpretaties van de werkwijze en projecten van de architectenbureaus zijn de kenmerken van realisme, doeltreffendheid, zuinigheid, bescheidenheid, nuchterheid en eenvoud, die zich volgens de auteur zouden uiten in Nederlands ontwerp in de vorm van pragmatiek, minimalisme en conceptuele ontwerpen. De hoofdstukken van architectenbureaus waar deze kenmerken het meest concreet naar voren komen zijn die van Wiel Arets, Neutelings Riedijk, Erick van Egeraat, Atelier van Lieshout en Koen van Velsen.

In het geval van Wiel Arets komt allereerst eenvoud naar voren als eigenschap van projecten van de architect. Zo stelt Lootsma dat Arets’ gebouwen in eerste instantie eenvoudig ogen en licht hij toe dat zijn ontwerpen de vorm aannemen van ‘gereduceerde geometrische lichamen’; het zou vaak gaan om een compositie van eenvoudige blokken en balken.¹⁸⁴ Een voorbeeld dat Lootsma geeft is het politiebureau in Cuijk (afb. 12), wat volgens de auteur oogt als een gewoon kantoorgebouw door een zogenaamd eenvoudige en strenge opzet.¹⁸⁵

Het zouden echter een bepaalde dubbelzinnigheid en een subtiele zichtbaarheid van het isolatiemateriaal zijn die het gebouw destijds onderscheidden.¹⁸⁶ Volgens Lootsma kwam deze dubbelzinnigheid voort uit een speling met publiek en privé vanuit de architect.¹⁸⁷ Het politiebureau in Cuijk is omhuld door een matglazen gevel. De agenten kunnen door de relatief kleine vensters – Lootsma vergelijkt ze met schietgaten – vanuit hun bureau over de omgeving uitkijken, maar van buiten kan men maar een beetje zien van wat er in het gebouw gebeurt, voornamelijk ’s avonds

¹⁸⁴ Lootsma 2000, p. 29.

¹⁸⁵ Lootsma 2000, p. 33.

¹⁸⁶ Lootsma 2000, p. 33.

¹⁸⁷ Lootsma 2000, p. 31.



Afb. 12. Het politiebureau in Cuijk naar ontwerp van Wiel Arets, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 46-47 (foto: auteur).

wanneer het gebouw van binnen verlicht is. Lootsma schrijft over de werken van Arets: “It presents a hard, remorseless appearance within the urban context, yet does its best to be invisible”.¹⁸⁸

Naast eenvoud presenteert Lootsma met dit voorbeeld nog andere eigenschappen die hij eerder als typerend voor het Nederlandse ontwerp beschreef. Zo doet Lootsma met zijn tekst vermoeden dat het werk van Wiel Arets conceptueel is. Hij suggereert dat een bepaald idee achter het ontwerp de vormgeving heeft bepaald, namelijk dat de politie – een instantie met onder andere een toezichthoudende functie – vanuit het bureau de omgeving kan zien, terwijl deze werknemers beschikken over privacy. Ook vergelijkt hij de vensters met schietgaten, waarmee hij opnieuw een verband legt tussen ontwerpkeuzes en de instantie die het gebouw huisvest. Bovendien licht Lootsma de zichtbaarheid van isolatiemateriaal uit, waarmee hij mogelijk wil bewijzen dat de projecten in het boek kenmerken van realisme – namelijk het niet verhullen van materialen en constructies – bevatten. Ook zou de lezer de zogenaamde ‘moeite om onzichtbaar te blijven’ op kunnen vatten als een bepaalde bescheidenheid.

In het werk van Erick van Egeraat wordt opnieuw een bepaalde eenvoud of bescheidenheid gesuggereerd. Lootsma schrijft dat het werk van de architect ‘immens stil of ingetogen’ kan zijn,

¹⁸⁸ Lootsma 2000, p. 29.

bijvoorbeeld in het geval van het Natuurmuseum in Rotterdam (afb. 13).¹⁸⁹ Daarnaast stelt de auteur aan de hand van het voorbeeld van de Technische Hogeschool in Utrecht (afb. 14) dat het werk van Van Egeraat heel goedkoop kan zijn. De architect zou namelijk ‘het belangrijkste probleem van het project’ – namelijk een ontoereikend budget – omgezet hebben in een positieve ontwerpesthetiek.¹⁹⁰ Het gebouw zou – naast een interieur met sobere afwerking van sierbeton – aan de buitenkant voorzien zijn van een goedkope gevel waarmee de minerale vezelisolatie zichtbaar bleef. Het idee dat Lootsma wekt over het werk van Van Egeraat is dus dat het voornamelijk pragmatisch, sober en goedkoop was. Deze aspecten tonen overeenkomsten met de zogenaamd typisch Nederlandse eigenschappen van doeltreffendheid, zuinigheid en bescheidenheid die ook in het geval van Van Egeraat geleid zouden hebben tot een pragmatisch en minimalistisch ontwerp. Ook wijst Lootsma op de zichtbaarheid van de isolatie, wat opnieuw verbonden kan worden aan het realisme.

Een soortgelijke verwijzing naar ‘typisch Nederlandse’ kenmerken uit de introductie zien we in het geval van het hoofdstuk over Atelier van Lieshout. Lootsma stelt dat het werk van AVL (afb. 15) vaak goedkoper is dan het werk van de meeste architecten en kunstenaars en dat het belangrijkste kenmerk van de meeste werken is dat het nuttig of bruikbaar is.¹⁹¹ Deze stellingen suggereren een bepaalde zuinigheid en focus op doeltreffendheid. Daarnaast besteedt Lootsma aandacht aan meubelstukken van de studio en stelt hij dat ze sprekend lijken op goedkope, moderne artikelen die in grote meubelzaken te koop zijn.¹⁹² Ze zijn volgens de auteur beiden gemaakt van plastic. Wat destijds het werk van AVL van deze meubels onderscheidde volgens Lootsma was echter dat, terwijl meubels bedoeld voor massaconsumptie op een ander, luxer materiaal moesten lijken, het werk van het Superdutch- bureau niet pretendeert iets anders te zijn; we zouden hierdoor kunnen zeggen dat Lootsma het werk van AVL presenteert als ‘realistisch’.

In het geval van Neutelings Riedijk verwijst Lootsma naar een stelling vanuit het architectenbureau om een link te leggen met een Nederlandse identiteit: “Neutelings Riedijk state in no uncertain terms that their buildings are ‘born naked’ and that it is only once the concept is ready that the question of how they are to be clothed is addressed”.¹⁹³ Lootsma presenteert het werk van het architectenbureau hiermee als conceptueel en haalt als voorbeeld het gebouw voor Veenman Printers in Ede aan, waarbij een transparante gevel werd gekozen waarop elk jaar een nieuwe grafisch ontwerper een ontwerp zou kunnen realiseren (afb. 16). Op de glasgevel is in eerste instantie een

¹⁸⁹ Lootsma 2000, p. 73.

¹⁹⁰ Lootsma 2000, p. 75.

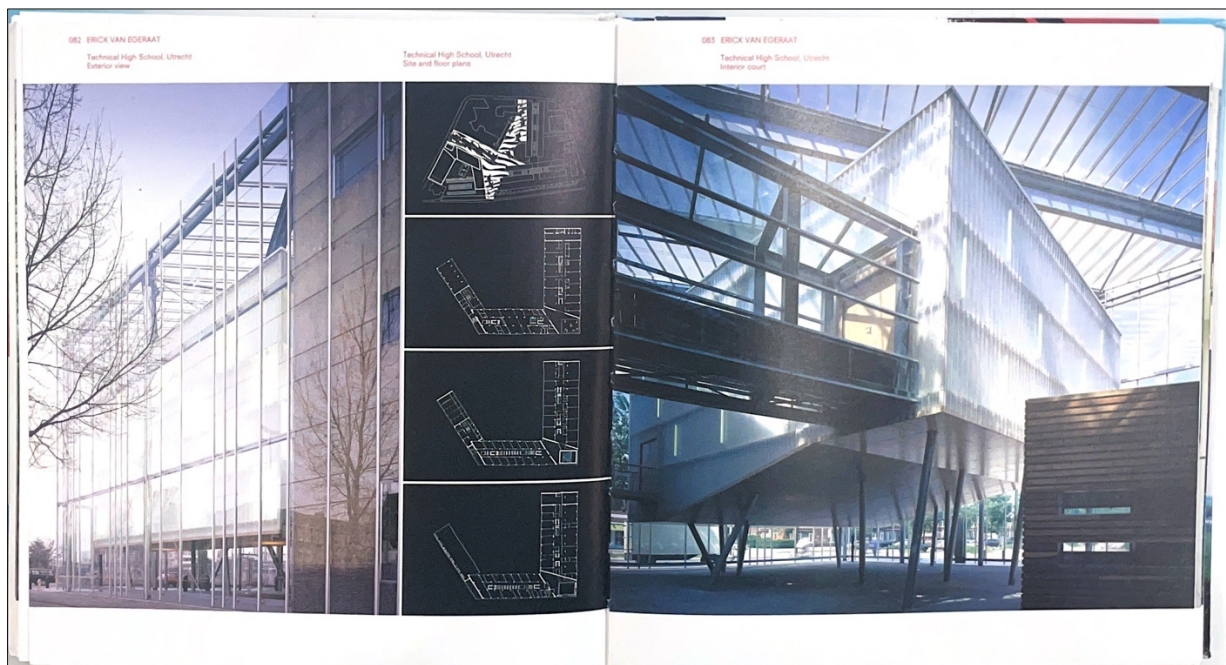
¹⁹¹ Lootsma 2000, pp. 89-91.

¹⁹² Lootsma 2000, p. 89.

¹⁹³ Lootsma 2000, p. 149.



Afb. 13. Het Natuurmuseum in Rotterdam naar ontwerp van Erick van Egeraat, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 78-79 (foto: auteur).



Afb. 14. De Technische Hogeschool in Utrecht naar ontwerp van Erick van Egeraat, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 82-83 (foto: auteur).



Afb. 15. Illustratie van de Collectie 1989 in Amsterdam van Atelier van Lieshout, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 88-89 (foto: auteur).



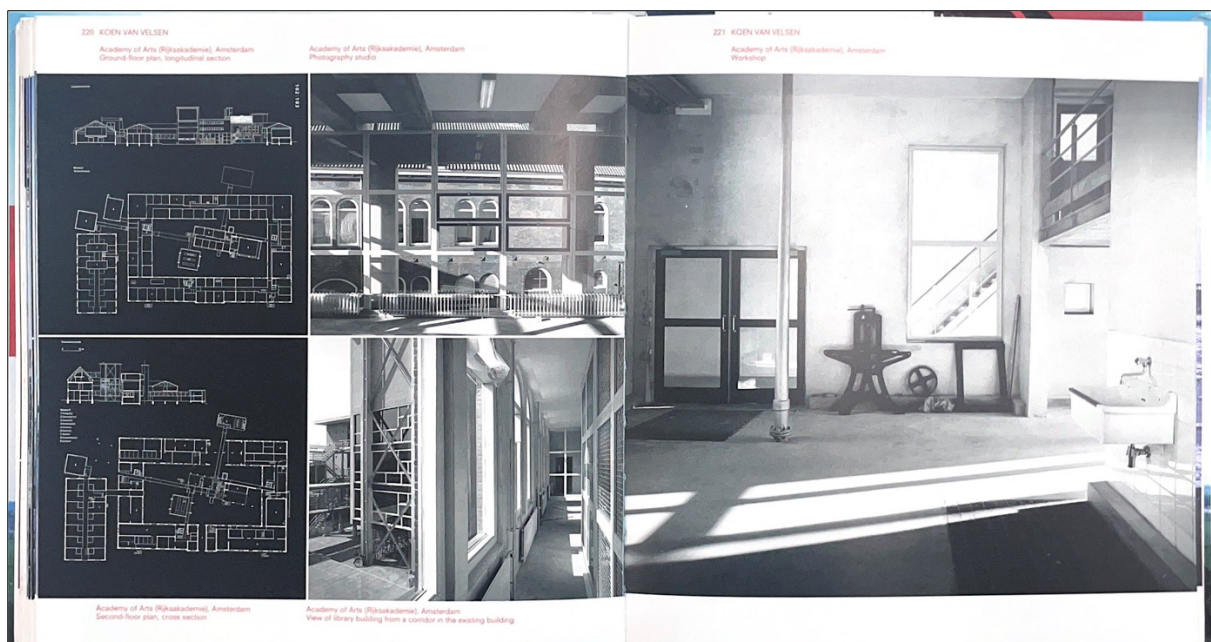
Afb. 16. Het gebouw voor Veenman Printers in Ede naar ontwerp van Neutelings Riedijk, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 154-155 (foto: auteur).

ontwerp gerealiseerd van grafisch ontwerper Karel Martens, gebaseerd op een gedicht van K. Schippers.

Tot slot komt een duidelijke verwijzing naar de ‘Nederlandse’ eigenschappen naar voren in het hoofdstuk van Koen van Velsen. Het ontwerp van de architect voor de herbestemming van een kazerne in Amsterdam als Rijksacademie van Beeldende kunsten (afb. 17 en 18) beschikte volgens Lootsma over een ‘ontspannen’ en pragmatische vorm.¹⁹⁴ Bovendien schrijft hij over dit project:

“The new additions and alterations are exceptionally sober in character and are practically undesigned – white plasterwork, galvanized steel, glass, wood, concrete and pipe insulation are all left unconcealed – which gives the Rijksakademie a convincing, no-nonsense atmosphere in the tradition of the industrial lofts in which working artists so often make their studios.” (Lootsma 2000:219).

Lootsma presenteert het werk van Van Velsen Hiermee als eenvoudig en nuchter en verwijst naar kenmerken van het realisme.



Afb. 17. Plannen en foto's van de Rijksacademie in Amsterdam naar ontwerp van Koen van Velsen, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 220-221 (foto: auteur).

¹⁹⁴ Lootsma 2000, p. 217.



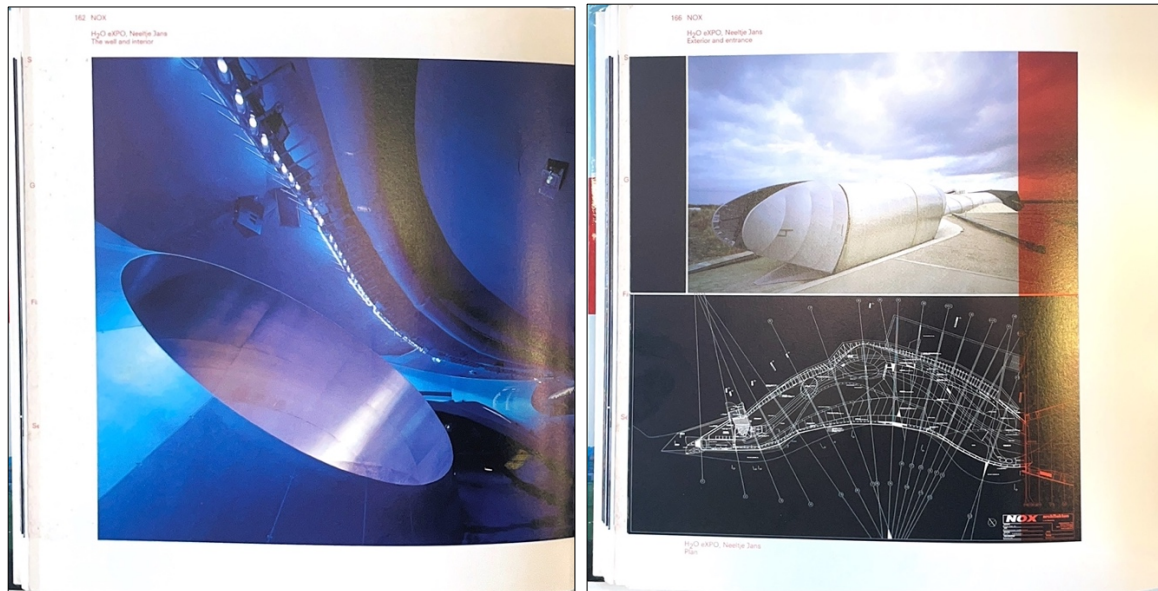
Afb. 18. De Rijksacademie in Amsterdam naar ontwerp van Koen van Velsen, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 222-223 (foto: auteur).

Dit is grotendeels wat naar voren komt in de twaalf hoofdstukken op het gebied van 'Nederlandse' kenmerken. We zien dat Lootsma dus niet letterlijk verwijst naar stellingen uit de introductie, maar enkele van de 'Nederlandse' kenmerken noemt of beschrijvingen geeft waarmee hij deze eigenschappen in het geval van de architectenbureaus suggereert. Bovendien kunnen we stellen dat de auteur weinig aandacht besteedt aan deze eigenschappen in de twaalf hoofdstukken. Hoe de Nederlandse identiteit terug zou komen in werken van Superdutch-architecten wordt nauwelijks bewezen in het boek.

Waar Lootsma verder aandacht aan besteedt in de hoofdstukken zijn algemene beschrijvingen van de werken en eigenschappen die de auteur als kenmerkend beschouwde voor Superdutch als beweging, namelijk vernieuwing, innovatie en eigen onderzoek en theorievorming vanuit de architecten, wat volgens de auteur leidde tot een bepaalde diepgang. Deze kenmerken behandelt hij op dezelfde manier als in het geval van de 'Nederlandse' aspecten: hij verwijst niet letterlijk terug naar de inleiding, maar noemt enkele van deze kenmerken in zijn interpretaties van de bureaus en hun werken. Zo stelt Lootsma dat Ben van Berkel en Caroline Bos zich bezighielden met het schrijven van architectuurkritieken en theoretische artikelen en dat er in het geval van UN Studio/Van Berkel en Bos constant onderzoek werd gedaan waarbij architectuur benaderd werd vanuit verschillende media en technieken.¹⁹⁵ Bovendien blijkt het zogenaamde innovatieve karakter uit de hoofdstukken over

¹⁹⁵ Lootsma 2000, p. 53.

MVRDV, NOX en Oosterhuis.nl, doordat Lootsma uitlicht hoe de bureaus gebruik maakten van computertechnologie.¹⁹⁶ Een voorbeeld wat de auteur noemt is het H2O paviljoen van NOX, waarbij de vorm gegenereerd is op een computer met behulp van animatiesoftware (afb. 19).



Afb. 19. H2O eXPO Neeltje Jans door NOX, afgebeeld in *Superdutch*, in: B. Lootsma, *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000, pp. 162 en 164 (foto: auteur).

De hoofdstukken met betrekking tot de architectenbureaus bevestigen de grote verschillen tussen Superdutch-projecten. Hoewel Lootsma bepaalde ‘Nederlandse’ kenmerken aan architectenbureaus koppelt, is het duidelijk dat niet alle typerende eigenschappen toepasbaar zijn op de werken van de bureaus. Zo kan het ontwerp voor het gebouw van Veenman Printers in Ede van Neutelings Riedijk als conceptueel – of innovatief – worden beschouwd door de aanpasbare gevel, maar deze zelfde ontwerpkeuze maakt het werk niet goedkoop, eenvoudig of minimalistisch. Hetzelfde geldt voor het H2O paviljoen van NOX. Het gaat om een tentoonstellingsgebouw waarbij het gebouw, licht, geprojecteerde beelden, water en geluid een complete ervaring moeten vormen, gebaseerd op letterlijke processen en metaforen over water. Dit concept achter het gebouw zal niet direct geassocieerd worden met minimalisme, zuinigheid of ‘nuchterheid’. De stellingen van Lootsma met betrekking tot een zogenaamde Nederlandse identiteit zichtbaar in de werken van Superdutch-architecten wordt met deze factoren opnieuw ontkracht.

¹⁹⁶ Lootsma 2000, pp. 123, 165-171 en 209

EPILOOG

Het is nu het jaar 2023 en het begrip ‘Superdutch’ komt nog altijd naar voren wanneer we het hebben over Nederlandse architectuur in de jaren negentig.¹⁹⁷ De impact van de publicatie op de geschiedschrijving op het gebied van architectuur blijkt bovendien uit de verschijning van benamingen voor nieuwe ‘stromingen’ of ontwikkelingen in architectuur die duidelijk hun wortels hebben in *Superdutch*. Voorbeelden hiervan zijn labels als ‘Post-Superdutch’, ‘Non-Superdutch’, ‘Supernormal’ of ‘Super Dansk’.¹⁹⁸ Duidelijk is dat de publicatie een stempel gedrukt heeft op het beeld van de Nederlandse architectuur in deze periode.

Hoewel Bart Lootsma in zijn correspondentie met de auteur benadrukt dat het initiatief voor het boek – en tevens de titel – uit het buitenland komt (bijlage D), is er wel degelijk eenzelfde historiografische beweging te signaleren als in het geval van Charles Jencks en Heinrich Klotz.¹⁹⁹ Aan de hand van de inhoud van het boek kan gesteld worden dat Lootsma een label plakte op architectonische werken en architecten, wat een Nederlandse identiteit aan hen koppelde. Deze koppeling kan aan de hand van de context van de publicatie bovendien verbonden worden aan een wens – vanuit Nederland – om de Nederlandse architectuur internationaal op de kaart te zetten.

Al in 1988 werd namelijk het belang van internationalisering voor architectuur erkent door de Nederlandse overheid en werd een architectuurklimaat gestimuleerd waarbij – zeker in de tweede helft van de jaren negentig – een nadruk lag op het stimuleren van jonge architecten en de reputatie van Nederlandse architectuur in het buitenland. In het dominante architectuurdiscours zien we vervolgens dat vanaf 1995 door de redacteurs gesproken werd van een ‘nieuwe stijl’ van een nieuwe generatie met internationaal aanzien. Lootsma was onderdeel van deze vakgemeenschap, had een internationale reputatie en bracht architecten van deze zogenaamd nieuwe stijl samen in een boek met architectenbureaus waar hij als ambassadeur voor had opgetreden in eerdere publicaties.

Het boek was bedoeld voor een voornamelijk internationaal publiek en de architecten kregen een pakkend label wat hun Nederlandse identiteit benadrukte. De kenmerken die hen zou verbinden blijven vaag en worden gepresenteerd als voortkomend uit ‘typisch Nederlandse eigenschappen’, die

¹⁹⁷ Recent verschenen artikelen in *De Architect* over Nederlandse architectuur van de jaren negentig vermelden de ‘Superdutch’ in de titel (Tilman 2023; Giele 2020) en in een artikel in *Metropolis Magazine* – een internationaal georiënteerd tijdschrift gevestigd in New York – wordt geschreven dat men, bij het denken aan Nederlandse architectuur, waarschijnlijk als eerst aan Rem Koolhaas denkt, als boegbeeld van de ‘Superdutch generatie’ van de jaren negentig (Heilmeyer 2020).

¹⁹⁸ Pit 2011; JOOSTDEVREE 2021.

¹⁹⁹ Bijlage D.

in het boek niet of onvoldoende bewezen worden. De publicatie van *Superdutch* lijkt dus eerder een kers op de taart voor het proces wat meer dan een decennia eerder door de Rijksoverheid in gang was gezet.

Hoewel de 'Dutch' in 'Superdutch' centraal stond binnen deze scriptie, is het met betrekking tot de bovenstaande resultaten interessant ook het woord 'Super' in Lootsma's titel te verklaren. Het woord 'Super' komt van 'Supermodernism', een term geïntroduceerd door Hans Ibelings in *Supermodernism. Architecture in the age of globalization* (1998) om een architectuurstijl te beschrijven die volgens hem opkwam in de jaren 1990. Ook is eerder gebleken dat de term 'tweede moderniteit' in het geval van kunst en architectuur uit de jaren negentig geïntroduceerd is door Heinrich Klotz. De publicatie toont niet alleen eenzelfde historiografische beweging als de eerder vermeldde architectuurhistorici, maar bouwt ook duidelijk voort op spannende labels die eerder aan architectuur zijn gekoppeld.

CONCLUSIE

Dit onderzoek naar de publicatie *Superdutch: New Architecture in The Netherlands* biedt overtuigend bewijs dat een architectuurhistorische publicatie niet los kan worden gezien van de context. Met als doel antwoord te geven op de vraag hoe en waarom Bart Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de werken van Nederlandse architectenbureaus in de publicatie, heeft dit onderzoek aangetoond dat de benadering van Lootsma verbonden kan worden aan ambities vanuit de Nederlandse overheid. Beleidsmaatregelen beïnvloedden in de jaren negentig het narratief gepresenteerd door personen uit de vakwereld op het gebied van Nederlandse architectuur, waaronder Lootsma zelf. De manier waarop de auteur vervolgens een Nederlandse identiteit koppelde aan de selectie architecten in *Superdutch* is door kenmerken verbonden aan een zogenaamde architectuurstijl of -beweging te presenteren als resultaat van 'typisch Nederlandse' eigenschappen, maar zonder concreet bewijs te leveren.

Door de analyse van het Nederlands stimuleringsbeleid voor architectuur aan de hand van de nota's en evaluaties, biedt dit onderzoek inzicht in het architectuurklimaat van de jaren negentig. Met deze scriptie is daarmee bovendien voor het eerst een overzicht gegeven van deze beleidsmaatregelen met betrekking tot architectuur in de periode 1988 tot 2000, waarbij ook rekening gehouden is met de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* en de ontwikkelingen waaruit deze maatregelen volgens de Rijksoverheid uit voortkwamen. Het overzicht uit hoofdstuk 1.1 toont de uitzonderlijke behoefte van de betrokken ministeries om de kwaliteit van de Nederlandse architectuur te verbeteren en weerspiegelt welke maatschappelijke ontwikkelingen relevant en betekenisvol werden beschouwd voor de Nederlandse samenleving.

Ook is met deze scriptie een eerste overzicht geboden van het dominante Nederlandse architectuurdiscours wat gepresenteerd werd in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*. Door inleidingen en essays uit de jaarboeken te analyseren op terugkerende thema's is een narratief gesignaleerd die gestuurd werd vanuit meerdere redacteurs en auteurs van de jaarboeken. Het creëren van een overzicht van de werken en architectenbureaus in de jaarboeken heeft bovendien aan het licht gebracht dat dezelfde architectenbureaus steeds terugkeren binnen de reeks. Samen met het onderzoek naar de achtergrond van de auteur – aan de hand van zijn werkervaring, publicaties en correspondentie met de auteur – demonstreert dit onderzoek hoe een bepaalde groep personen in de periode voorafgaand aan de eeuwwisseling bepaalden over wie en wat geschreven werd op het gebied van Nederlandse architectuur. Vandaag de dag wordt het beeld dat over het

algemeen bestaat van architectuur van de jaren negentig nog steeds gedomineerd door de thema's en architectenbureaus geselecteerd door deze groep personen, waaronder Bart Lootsma.

Het onderzoek naar het dominante architectuur discours en de inhoud van *Superdutch* in deel 2 heeft bovendien duidelijk gemaakt welke thema's en architectenbureaus dit zijn. De thema's en bureaus in de jaarboeken tonen overeenkomsten met die in *Superdutch*. Door de inhoud van de publicatie van Lootsma te analyseren op basis van wat hij als 'typisch Nederlandse' eigenschappen presenteert in het geval van Superdutch-architectuur – en welke argumenten hij hiervoor samenbrengt – is het duidelijk geworden dat het label voornamelijk naar een groep heterogene architecten verwees met zogenaamd vernieuwende, innovatieve architectuur en een nadruk op pragmatiek. Concreet bewijs voor zowel deze, als de 'Nederlandse' kenmerken ontbreekt echter.

Deze scriptie biedt eerste inzichten in de effecten van *Superdutch*. Enkele factoren die in dit onderzoek niet meegenomen konden worden maar die mogelijk relevant kunnen zijn in verder onderzoek naar de publicatie zullen hier kort worden toegelicht. Zo zou uitgebreider onderzoek naar de pagina's gewijd aan projecten van architectenbureaus in *Architectuur in Nederland* aan kunnen tonen wat door de redacteurs over de projecten geschreven werd en hoe deze pagina's zijn opgebouwd. Bovendien is verder onderzoek naar de receptiegeschiedenis en promotie van *Superdutch* nodig om te begrijpen hoe het boek uiteindelijk haar invloedrijke positie heeft verkregen. Daarbij is het interessant om ook het effect van de publicatie op de inhoud van de jaarboekenreeks nader te onderzoeken. Een mogelijke onderzoeksvraag zou zijn welke thema's en architectenbureaus domineerden in *Architectuur in Nederland* in de periode na 2000.

De bevindingen met betrekking tot de publicatie *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* die in dit onderzoek gepresenteerd zijn dragen in ieder geval bij aan een beter begrip van de geschiedschrijving op het gebied van (moderne) architectuur. Na dit onderzoek kan voor het eerst gesteld worden dat, in het geval van de publicatie van Lootsma, het 'Nederlandse' aan *Superdutch* voornamelijk de wens was om toonaangevende architectuur als typisch Nederlands te willen presenteren.

BIBLIOGRAFIE

Anoniem, 'Op de Rem', *de Volkskrant*, 29 november 2013, <<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/op-de-rem~b7c29a28/>> [27 maart 2023].

Anoniem, 'Op Komst', *NRC*, 8 september 2000, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2000/09/08/op-komst-7509161-a1317809>> [22 maart 2023].

ARCHINFORM, 'Bart Lootsma: author and historian', 9 maart 2023, <<https://www.archinform.net/arch/13303.htm>> [25 mei 2023].

ARCHITECTUUR LOKAAL, 'Over Ons', <<https://arch-lokaal.nl/over-ons/>> [7 april 2023].

Ballantyne, A., 'Architecture as Evidence', in: D. Arnold (red.), E. A. Ergut (red.) and B. Turan Özkaya (red.), *Rethinking Architectural Historiography*, Londen (Routledge) 2006.

Bertens, H., *The Idea of the Postmodern: a History*, Londen (Routledge) 1995.

Bouman, O., 'The rise and Fall of Superdutch', *Archis* 5 (2005) 1, pp. 3-9.

Brouwers, R. (red.), 'Bouwput Nederland' in: R. Brouwers (red.), H. van Dijk (red.), H. Ibelings (red.), T. Verstegen (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1996-1997*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1997.

Brouwers, R., 'Inleiding' in: R. Brouwers (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1995-1996*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1996, pp. 4-5.

Brouwers, R., 'Inleiding' in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland: jaarboek 1989/1990*, Deventer (Van Loghum Slaterus) 1990, p. 5.

Brouwers, R., 'Inleiding' in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1990/1991*, Rotterdam (Nederlands Architectuurinstituut) 1991, pp. 4-5.

Brouwers, R., 'Inleiding' in: R. Brouwers (red.), F. Broeksma (red.), B. Colenbrander (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1992-1993*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1993, pp. 4-5.

Brouwers, R., 'Inleiding', in: R. Brouwers (red.), H. van Dijk (red.), H. Ibelings (red.), T. Verstegen (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1994-1995*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1995, pp. 4-5.

Buch, J., 'Een curieus decennium' in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland: jaarboek 1989/1990*, Deventer (Van Loghum Slaterus) 1990, pp. 6-14.

Colenbrander, B., 'De aantrekkingskracht van een vreemdeling', in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1988/1989*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1989, pp. 11-15.

College van Rijksadviseurs, *Rijk aan Ontwerpkracht*, Den Haag (College van Rijksadviseurs) 2021, <<https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2021/09/27/rijk-aan-ontwerpkracht>> [31 maart 2023].

Declerck, J. en D. Vande Velde, 'From Realism into Reality. A Future for Dutch Architectural Culture: An Interview with Pier Vittorio Aureli and Roemer van Toorn', *OASE* 67 (2005) 1, pp. 1-9.

Dijk, H. van (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1988.

Dijk, H. van, 'Het jaarboek kan nóg beter', *Arhined*, 6 mei 2009, <<https://www.archined.nl/2009/05/het-jaarboek-kan-nog-beter/>> [12 februari 2023].

Dijk, H. van, 'Het Nederlandse modernisme en haar legitimiteit' in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1991/1992*, Rotterdam (Nederlands Architectuurinstituut) 1992), pp. 6-15.

Dijk, H. van, 'Het verscheiden van het structuralisme' in: H. van Dijk (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1988, pp. 6-10.

Dijk, H. van, 'Over stagnatie en vernieuwing. Beschouwing bij een selectie' in: R. Brouwers (red.), H. van Dijk (red.), H. Ibelings (red.), T. Verstegen (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1994-1995*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1995, pp. 138-152.

Dijk, H. van, 'Voorwoord' in: H. van Dijk (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1988, p. 5.

Ellenbroek, W., 'Bankgebouw met filialen outerspace', *de Volkskrant*, 12 oktober 2000, <<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/bankgebouw-met-filialen-outerspace~b931009d/>> [21 maart 2023].

Elser, O. (red.), N. Kuhnert (red.), A. Ngo (red.) et al., 'The Klotz-tapes. The Making of Postmodernism', *Arch+* 216 (2014).

Feddes, F., Platform Architectuurbeleid, *De architectuur van de ruimte: nota over het architectuurbeleid 1997-2000*, Zoetermeer (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen) en Den Haag (Distributiecentrum Sdu/DOP) 1996.

Figueiredo, S., *The NAI Effect. Creating Architecture Culture*, Rotterdam (Uitgeverij 010) 2016.

GEMEENTE AMSTERDAM, 'De slag om de Nieuwmarktbuurt', 1 december 2020, <<https://www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/slag-nieuwmarktbuurt/>> [22 mei 2023].

Giele, M., 'SELECT Jaren 90: Opkomst van Superdutch in de Nederlandse architectuur', *De Architect*, 21 oktober 2020, <<https://www.dearchitect.nl/254523/select-jaren-90-opkomst-van-superdutch-in-de-nederlandse-architectuur>> [26 maart 2023].

Gosseye, J., 'A Short History of Silence. The Epistemological Politics of Architectural Historiography', in: N. Stead, J. Gosseye, D. van der Plaat, *Speaking of Buildings: Oral History in Architectural Research*, New York (Princeton Architectural Press) 2019, pp. 12-27.

Heilmeyer, F., 'Beyond the Superdutch: A Portrait of Happel Cornelisse Verhoeven Architects', 11 november 2020, <https://metropolismag.com/profiles/happel-cornelisse-verhoeven-architects/> [22 juni 2023].

Hulsman, B., 'Afscheid van Superdutch', *NRC*, 17 juni 2005, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2005/06/17/afscheid-van-superdutch-10543022-a934351>> [26 maart 2023].

Hulsman, B., 'Gonnabeez versus Superdutch', *NRC*, 29 oktober 2005, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2005/10/29/gonnabeez-versus-superdutch-11035621-a372931>> [26 maart 2023].

Hulsman, B., 'Leren van Almere', *NRC*, 25 mei 2001, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2001/05/25/leren-van-almere-7543402-a1007936>> [23 maart 2023].

Hulsman, B., 'Superbelgen en Überdeutschen', *NRC*, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2001/08/15/superbelgen-en-uberdeutschen-7553264-a426810>> [23 maart 2023].

Hulsman, B., 'Superdutch is uitgebloeid', *NRC*, 6 juni 2003, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2003/06/06/superdutch-is-uitgebloeid-7641807-a336498>> [23 maart 2023].

Hulsman, B., 'Veel moderner kan het niet meer', *NRC*, 5 januari 2001, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2001/01/05/veel-moderner-kan-het-niet-meer-7524880-a763675>> [23 maart 2023].

Ibelings, H., 'Architectuur in het groot', in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1990/1991*, Rotterdam (Nederlands Architectuurinstituut) 1991, pp. 6-11.

Ibelings, H., 'Architectuur in Nederland en daarbuiten' in: H. Ibelings (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), H. van Dijk (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1998-1999*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1999, pp. 4-7.

Ibelings, H., 'Een complexe doorsnede', in: H. Ibelings (red.), H. van Dijk (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1997-1998*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1998, pp. 6-7.

Ibelings, H., *Het kunstmatig landschap: hedendaagse architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur in Nederland*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 2000.

Ibelings, H., 'Publicist Hans Ibelings over KENK', *KENK ARCHITECTEN*, <<https://www.kenkarchitecten.nl/publicist-hans-ibelings-over-kenk.html>> [30 juni 2023].

Ibelings, H., 'Schrijven zoals Hans. In memoriam Hans van Dijk (1948-2021)', *Archined*, 9 september 2021, <https://www.archined.nl/2021/09/schrijven-zoals-hans-in-memorial-hans-van-dijk-1948-2021/> [1 mei 2023].

JOOSTDEVREE, 'Superdutch (1990-2010)', <<https://www.joostdevree.nl/shtmls/superdutch.shtml>> [26 mei 2021].

Kresse, K., 'Dutch Architecture Policy and Institutional Infrastructure since the 1990's', *Architectural Research* 18 (2016) 2, pp. 49-58.

Leupen, B. (red.), W. Deen (red.), C. Grafe (red.), *Hoe modern is de Nederlandse architectuur?*, Rotterdam (Uitgeverij 010) 1990.

Looise, W., 'In Memoriam. Friso Broeksma (1942-2015)', *AETA*, 10 september 2015, <https://www.aeta.nl/in_memoriam_friso_broeksma_1942-2015-3461> [22 mei 2023].

Lootsma, B., 'Abstractie & context' in: B. Leupen (red.), W. Deen (red.), C. Grafe (red.), *Hoe modern is de Nederlandse architectuur?*, Rotterdam (Uitgeverij 010) 1990, pp. 104-122.

Lootsma, B., 'Bart Lootsma. Critic, historian and theoretician in architecture, design and the visual arts', *LINKEDIN*, <<https://www.linkedin.com/in/bartlootsma/?originalSubdomain=at>> [26 mei 2023].

Lootsma, B., 'Bart Lootsma', *FACEBOOK*, <https://www.facebook.com/bart.lootsma/?locale=nl_NL> [26 mei 2023].

Lootsma, B., 'Media en architectuur' in: H. Ibelings (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), H. van Dijk (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1998-1999*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1999, pp. 34-39.

Lootsma, B., 'Nederland Internationaal' in: H. Ibelings (red.), H. van Dijk (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1997-1998*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1998, pp. 16-19.

Lootsma, B., *Superdutch. New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000.

Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Vierde nota over de ruimtelijke ordening: op weg naar 2015*, 's-Gravenhage (SDU uitgeverij) 1988.

Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Ruimte voor architectuur: nota architectuurbeleid*. 's-Gravenhage (SDU Uitgeverij Plantijnstraat) 1991.

Mollard, M., 'Editorial: Superdutch is dead: long live Superdutch', *The Architectural Review*, <<https://www.architectural-review.com/essays/letters-from-the-editor/editorial-superdutch-is-dead-long-live-superdutch>> [30 april 2022].

Muynck, B. de, 'PO BOX NL', *Archined*, 29 juni 2005, <<https://www.archined.nl/2005/06/po-box-nl/>> [26 maart 2023].

Ozorio de Almeida Meroz, J., *Transnational material politics: constructions of Dutch design, 1970-2012* (proefschrift), Amsterdam (Vrije Universiteit) 2018.

Parnell, S., 'The Birth and Rebirth of a Movement: Charles Jencks's Postmodern Odyssey in AD', *Architectural Design* 91 (2021) 1, pp. 48-55.

Pit, M., 'Een nieuwe generatie architecten', *De Architect*, 3 maart 2011, laatst gewijzigd op 31 januari 2017, <<https://www.dearchitect.nl/97362/een-nieuwe-generatie-architecten>> [26 maart 2023].

Postmaa, C., 'Nieuwe bakens van SuperDutch', *Provinciale Zeeuwse Courant*, 26 oktober 2000, p. 32, <<https://krantenbankzeeland.nl/issue/pzc/2000-10-26/edition/null/page/32?query=superdutch>> [20 maart 2023].

Roos, R., 'Hoe de Nederlandse architectuur internationaal doorbrak', *Trouw*, 30 december 2000, <<https://www.trouw.nl/cultuur-media/hoe-de-nederlandse-architectuur-internationaal-doorbrak~bac87a0b/>> [21 maart 2023].

Somer, K., *Groei, verandering, differentiatie. Architectuur in Nederland 1965-1990*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) 2020.

Spoon, S., *Supermetabolism: The influence of Metabolism on the 20th century Superdutch*, Delft (TU Delft) 2021.

Stagmeijer, E., R. Kloosterman en T. Lupi, *Bouwen op een sterk fundament: Een tussenevaluatie van het architectuurbeleid in opdracht van de ministeries van IenM en OCW*, Den Haag (Nicis Institute) 2011.

Tilman, H., 'Dossier: Jaren 90 – Superdutch architectuur', *De Architect*, <<https://www.dearchitect.nl/50jaar-dearchitect/dossier-jaren-90-superdutch>> [21 juni 2023].

Tilman, H., 'Maatwerk welkome steun in rug architecten', *De Architect*, <<https://www.dearchitect.nl/105303/maatwerk-welkome-steun-in-rug-architecten>> [30 april 2023].

Tol Deventer, G., 'Superdutch', *NRC*, 24 juni 2005, <<https://www.nrc.nl/nieuws/2005/06/24/superdutch-10550547-a1082655>> [26 maart 2023].

Vollaard, P., 'Driedubbele aanval op New York', *Archined*, 9 april 1997, <<https://www.archined.nl/1997/04/driedubbele-aanval-op-new-york/>> [15 juni 2023].

Wagenaar, C., 'Het uiteengespatte modernisme' in: R. Brouwers (red.), F. Broeksma (red.), B. Colenbrander (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1992/1993*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1993, pp. 32-37.

Wainwright, O., 'Rotterdam's Markthal: Superdutch goes supersized in psychedelic marketplace', *The Guardian*, 2 oktober 2014, <<https://www.theguardian.com/artanddesign/architecture-design-blog/2014/oct/02/-sp-rotterdam-markthal-superdutch-market-mvrdv>> [26 maart 2023].

Wensing, T., 'Hoe sociaal is de Nederlandse architectuur?', *Archined*, 6 december 2013, <<https://www.archined.nl/2013/12/hoe-sociaal-is-de-nederlandse-architectuur/#:~:text=Kenmerkend%20aan%20de%20Nederlandse%20regeldrift,sociaal%20bewustzijn%20%C3%A9n%20economische%20motieven.>> [26 maart 2023].

WIKIPEDIA, 'Superdutch', 3 januari 2022, <<https://nl.wikipedia.org/wiki/Superdutch>> [26 mei 2023].

Wortman, A., 'Commerciële motieven in de architectuur' in: R. Brouwers (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1988/1989*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1989, pp. 16-19.

Yoshida, N. (red.), 'SuperNormal: architecture in the Netherlands 2010-2020', *a+u* 592 (2020) 1.

Jaarboeken *Architectuur in Nederland*:

Dijk, H. van (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1988.

Brouwers, R. (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1988/1989*, Deventer (Van Loghum Slaterus III) 1989.

Brouwers, R. (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland: jaarboek 1989/1990*, Deventer (Van Loghum Slaterus) 1990.

Brouwers, R. (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1990/1991*, Rotterdam (Nederlands Architectuurinstituut) 1991.

Brouwers, R. (red.), B. Colenbrander (red.), H. van Dijk (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1991-1992*, Rotterdam (Nederlands Architectuurinstituut) 1992.

Brouwers, R. (red.), F. Broeksma (red.), B. Colenbrander (red.), L. Hermans (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1992-1993*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1993.

Brouwers, R. (red.), H. van Dijk (red.), H. Ibelings (red.), T. Verstegen (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1993-1994*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1994.

Brouwers, R. (red.), H. van Dijk (red.), H. Ibelings (red.), T. Verstegen (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1994-1995*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1995.

Brouwers, R. (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1995-1996*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1996.

Brouwers, R. (red.), H. van Dijk (red.), H. Ibelings (red.), T. Verstegen (red.), *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1996-1997*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1997.

Ibelings, H. (red.), H. van Dijk (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1997-1998*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1998.

Ibelings, H. (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), H. van Dijk (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1998-1999*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1999.

Ibelings, H. (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1999/00*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 2000.

Bijlage A

Architectenbureaus en projecten in de jaarboeken

Verantwoording:

Tabel A1 en A2 zijn gemaakt volgens de gegevens van tabel A3, de basistabel. In deze basistabel staan de architectenbureaus, de titels van de projecten volgens de inhoudsopgaves van de jaarboeken en de categorieën van de projecten. Bij sommige architecten en bureaus staan er meerdere namen vermeld met het teken '/' ertussen. Dit betekent dat architecten onderdeel waren (geweest) van een architectenbureau of regelmatig samenwerkten en dat bij het project in het jaarboek één of meerdere van deze namen vermeld staat. Sommige titels van projecten komen bovendien meerdere keren voor, omdat het in dit geval gaat om een samenwerking tussen meerdere architectenbureaus. Wanneer het project al vermeld staat in de tabel is bij een volgende vermelding aangegeven dat het gaat om een samenwerking. Bovendien is in de basistabel aangegeven wanneer een project voorkomt in *Superdutch: New Architecture in the Netherlands*.

Om de projecten te categoriseren is gebruik gemaakt van de categorieën geïntroduceerd door Hans van Dijk in het voorwoord van *Architectuur in Nederland. Jaarboek 1987/1988*. Het gaat om de categorieën **openbare gebouwen, woningen, bedrijfsgebouwen, kantoren, gebouwen voor cultuur en ontspanning of gebouwen voor verkeer en vervoer**. De categorie 'Verkeer en vervoer' bevat in tabel 3 projecten met betrekking tot transport en infrastructuur, maar ook stedenbouwkundige plannen. Ook worden bij verschillende projecten in de tabel meerdere categorieën toegewezen aan het project. Dit komt meestal omdat de titel van het werk verschillende functies aantoont. Denk hierbij aan gebouwen als theaters, concertzalen, stadions of musea. Deze gebouwen kunnen zowel openbare gebouwen als gebouwen voor cultuur en ontspanning beschouwd worden. Bedrijfsgebouwen bevatten bovendien regelmatig kantoorruimte. Wanneer het gaat om een aanzienlijk kantoorgedeelte of deze laatstgenoemde functie onderdeel is van de titel van een project, staat er zowel bedrijfsgebouwen als kantoren in de kolom voor de categorieën.

Ook zijn er enkele uitzonderingen die toelichting behoeven, omdat deze projecten niet direct binnen een bepaalde categorie passen. Allereerst zijn het elektriciteitsstation 50/10 kV van UNStudio en het Warmteoverdrachtstation van NL Architects gecategoriseerd als bedrijfsgebouwen, omdat ze gebouwd zijn in opdracht van energieproductiebedrijven. Ook valt het pioniershuisje van John Körmeling in de tabel onder 'gebouwen voor cultuur en ontspanning', omdat het om een vorm van kunst gaat.

Tabel A1

Aantal projecten van architectenbureaus in de jaarboeken van 1988 tot en met 2000

Architect/Architectenbureau	Aantal projecten
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	16
Mecanoo	12
OMA / Rem Koolhaas	11

Jo Coenen	11
Herman Hertzberger	10
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomerén / Ben Loerakker	8
Wiel Arets	8
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	8
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	7
DKV	7
Wim Quist	7
Gunnar Daan	7
Aldo en Hannie van Eyck / Aldo van Eyck / Hannie van Eyck	6
Kees Christiaanse	6
Atelier PRO Architecten	6
Koen van Velsen	6
Rudy Uytenhaak	5
Bentham Crouwel Architecten	5
Kraaijvanger architecten/Urbanis / Rob Ligtoet / Dirk Jan Postel	5
Claus en Kaan	5
Bedaux De Brouwer Architecten / Jacq de Brouwer	4
Sjoerd Soeters	4
Hubert-Jan Henket	4
Meyer & Van Schooten	4
MVRDV	4
Cees Dam	3
Bentham Crouwel	3
Ellerman Lucas van Vugt / Ellerman / Lucas van Vugt	3
Dirrix & Van Wylick	3
Rijksgebouwendienst / Marc van Roosmalen / Ruurd Roorda	3
West 8 / Adriaan Geuze	3
Charles Vandenhove	3
Erick van Egeraat	3
Cor Kalfsbeek	2
Van Sambeek & Van Veen / Erna van Sambeek	2
Karelse Van der Meer	2
K. de Kat	2
Richard Meier	2
Van Herk & de Kleijn	2
Kees Rijnboutt	2
Baneke, van der Hoeven	2
Lafour & Wijk	2
Siza, Castanheira	2
Duinker & Van der Torre	2
Teun Koolhaas	2
Dirrix & van Wylick	2

Mart van Schijndel	2
Coop Himmelblau	2
NOX / Maurice Nio / Lars Spuybroek	2
Paul de Ley	2
Geurst & Schulze	2
Fons Verheijen	2
Hein van Meer	2
Adolfo Natalini	1
Bjorne Mastenbroek	1
Köther Salman Koedijk	1
Kees Christiaanse	1
Babet Galis	1
Snelder Compagnons	1
Kas Oosterhuis / Oosterhuis.nl	1
Wim van den Bergh	1
CASA	1
Joost Koek	1
Onno Greiner	1
John Körmeling	1
Architectenbureau NS	1
Joan Busquets	1
Mino Bonin	1
Victor Mani	1
Maarten Min	1
Jeroen Huijsinga	1
Van Herk & De Kleyn	1
Jan Pesman	1
Bosch Haslett	1
Jan Hoogstad	1
Bernard Tschumi	1
J.P. Moehrlein	1
BDG	1
Van Mourik Vermeulen	1
Thieme architecten	1
Holvast en Van Woerden	1
Alessandro Mendini	1
Roy Gelders	1
Abe Bonnema	1
Zeinstra van der Pol / Liesbeth van der Pol	1
Theo Bosch	1
Zeinstra van der Pol / Liesbeth van der Pol van der Pol	1
Martien van Goor	1
Hans Kollhoff	1

Lucas van Vugt	1
Hans Bosch	1
Anton Alberts / Alberts & Van Huut	1
Roland Dieterie	1
Steven Holl Architects	1
Grabowsky & Poort	1
Buro Boosten Rats	1
Girod & Groeneveld	1
Bolles + Wilson	1
Roelf Steenhuis	1
Bjarne Mastenbroek	1
Ger Widdershoven	1
Tjeerd Dijkstra	1
Frank en Paul Wintermans	1
Behnisch, Behnisch & Partner	1
Rob Schuurman	1
NL Architects	1
F.J. van Gool	1
B. van Aalderen	1
Wim van Beek	1
Art Zaaijer	1
Edward Dolk	1
Alvaro Sizo	1
Rene van Zuuk	1
Aldo Rossi	1
Drost + van Veen	1
Abel Cahen	1
Rappange & Partners Architecten	1
Molenaar & Van Winden	1
R.A.M. Stern	1
Michele de Lucchi	1
Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam	1
Theo Bosch	1
Cornelis van de Ven	1
Marx & Steketee	1
Pieter Zaanen	1
The Jerde Partnership	1
Philips architecten	1
Maarten Evelein	1
Philippe Starck	1
Lafour & Wijk	1
Claudius Schweickert	1
Zaha M. Hadid	1

Peter Eisenman	1
Anton Alberts / Alberts & Van Huut	1
CEPEZED	1
Team 4	1
Cees Nagelkerke	1
Paul Wintermans	1
Zwart & Jansma	1
Hans van Heeswijk	1
Eindtotaal	327

Tabel A2

Aantal projecten van architectenbureaus in de jaarboeken van 1995 tot en met 2000

Architect/Architectenbureau	Aantal projecten
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	11
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	7
Herman Hertzberger	6
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomerén / Ben Loerakker	6
Wiel Arets	5
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	5
Jo Coenen	5
MVRDV	4
DKV	4
Kees Christiaanse	3
Atelier PRO Architecten	3
Bedaux De Brouwer Architecten / Jacq de Brouwer	3
Meyer & Van Schooten	3
Koen van Velsen	3
Mecanoo	3
West 8 / Adriaan Geuze	3
Bentham Crouwel Architecten	3
Bentham Crouwel	3
Claus en Kaan	3
Erick van Egeraat	3
Gunnar Daan	3
NOX / Maurice Nio / Lars Spuybroek	2
Dirrix & Van Wylick	2
OMA / Rem Koolhaas	2
Sjoerd Soeters	2

Kraaijvanger architecten/Urbis / Rob Ligtoet / Dirk Jan Postel	2
Rudy Uytenhaak	2
Adolfo Natalini	1
Bjorne Mastenbroek	1
Wim Quist	1
Joost Koek	1
Behnisch, Behnisch & Partner	1
John Körmeling	1
Van Mourik Vermeulen	1
Joan Busquets	1
Bosch Haslett	1
Teun Koolhaas	1
Rob Schuurman	1
Jeroen Huijsinga	1
Baneke, van der Hoeven	1
J.P. Moehrlein	1
Rappange & Partners Architecten	1
Hubert-Jan Henket	1
The Jerde Partnership	1
Steven Holl Architects	1
Molenaar & Van Winden	1
Zeinstra van der Pol / Liesbeth van der Pol van der Pol	1
Bolles + Wilson	1
Zwart & Jansma	1
Bjarne Mastenbroek	1
Geurst & Schulze	1
Richard Meier	1
Ger Widdershoven	1
BDG	1
Snelder Compagnons	1
Rene van Zuuk	1
Drost + van Veen	1
Abe Bonnema	1
Marx & Steketee	1
Paul Wintermans	1
Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam	1
NL Architects	1
Wim van den Bergh	1
Kas Oosterhuis / Oosterhuis.nl	1
Köther Salman Koedijk	1
Kees Christiaanse	1
Ellerman Lucas van Vugt / Ellerman / Lucas van Vugt	1
Karelse Van der Meer	1

Victor Mani	1
Rijksgebouwendienst / Marc van Roosmalen / Ruurd Roorda	1
Charles Vandenhove	1
Van Sambeek & Van Veen / Erna van Sambeek	1
CEPEZED	1
Cees Dam	1
Grabowsky & Poort	1
Eindtotaal	149

Tabel A3

Basistabel: gegevens projecten in de jaarboeken van 1988 tot en met 2000

Architect/ Architectenbureau	Editie jaar- boek	Titel project in jaarboek	Categorie project	Samen- werking	Project in Super- dutch
Wim Quist	1987- 1988	Raadhuis en bedrijfsgebouw	Openbare gebouwen en bedrijfsgebouwen		
B. van Aalderen	1987- 1988	Gewestelijk arbeidsbureau	Openbare gebouwen		
Wiel Arets	1987- 1988	Artsenpraktijk en apotheek	Bedrijfsgebouwen		
Jo Coenen	1987- 1988	Gezondheidscentrum	Openbare gebouwen		
Jo Coenen	1987- 1988	bestuursgebouw met woningen	Openbare gebouwen en woningen		
Hubert-Jan Henket	1987- 1988	Gewestelijk arbeidsbureau	Openbare gebouwen		
Architectenbureau NS	1987- 1988	Spoorwegstation	Openbare gebouwen en verkeer en vervoer		
Sjoerd Soeters	1987- 1988	Busstation	Openbare gebouwen en verkeer en vervoer		
OMA / Rem Koolhaas	1987- 1988	Busstation	Openbare gebouwen en verkeer en vervoer		
R.A.M. Stern	1987- 1988	Hoofdkantoor Mexx International	Bedrijfsgebouwen		
Anton Alberts / Alberts & Van Huut	1987- 1988	Hoofdkantoor NMB Bank	Bedrijfsgebouwen en kantoren		
Holvast en Van Woerden	1987- 1988	Rijkskantoorgebouw	Openbare gebouwen en kantoren		
Thieme architecten	1987- 1988	Districtsbureau Rijkpolitie	Openbare gebouwen		

Ellerman Lucas van Vugt / Ellerman / Lucas van Vugt	1987-1988	Hoofdkantoor Kluwer	Bedrijfsgebouwen en kantoren		
Kraaijvanger architecten/Urbis / Rob Ligtvoet / Dirk Jan Postel	1987-1988	Centraal kantoor Esso Benelux	Bedrijfsgebouwen en kantoren		
Hans Bosch	1987-1988	Woningbouw en winkels	Woningen en bedrijfsgebouwen		
K. de Kat	1987-1988	Woningwetwoningen	Woningen		
K. de Kat	1987-1988	Woningwetwoningen	Woningen		
CASA	1987-1988	Woningwetwoningen	Woningen		
Mecanoo	1987-1988	Woningwetwoningen	Woningen		
Mecanoo	1987-1988	Woningwetwoningen	Woningen		
Paul de Ley	1987-1988	Woningwetwoningen en bedrijfsruimte	Woningen en bedrijfsgebouwen		
Fons Verheijen	1987-1988	woningbouw voor studenten en bejaarden	Woningen		
Atelier PRO Architecten	1987-1988	woningbouw met winkels	Woningen en bedrijfsgebouwen		
Gunnar Daan	1987-1988	woonhuis met atelier	Woningen		
Wim Quist	1987-1988	provinciaal museum Noord-Brabant	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Philips architecten	1987-1988	Chipsfabriek Philips	Bedrijfsgebouwen		
Rijksgebouwendienst / Marc van Roosmalen / Ruurd Roorda	1987-1988	Rijksbedrijvencentrum	Bedrijfsgebouwen en verkeer en vervoer		
Kraaijvanger architecten/Urbis / Rob Ligtvoet / Dirk Jan Postel	1987-1988	Expeditielknooppunt PTT	Bedrijfsgebouwen		
Jo Coenen	1987-1988	Restaurants en woningen	Bedrijfsgebouwen en woningen		
OMA / Rem Koolhaas	1987-1988	Nederlands Dans theater	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Aldo en Hannie van Eyck / Aldo van Eyck / Hannie van Eyck	1988-1989	Estec/ESA in aanbouw	Openbare gebouwen		
Hein van Meer	1988-1989	Vijf stadsvilla's	Woningen		
Abel Cahen	1988-1989	Rijkskantoorgebouw	Kantoren		

Dirrix & van Wylick	1988-1989	Drie praktijkpanden	Bedrijfsgebouwen en kantoren		
Mecanoo	1988-1989	Twee stadsvilla's	Woningen		
Wim Quist	1988-1989	Kantoorgebouw	Kantoren		
Theo Bosch	1988-1989	Complex woningen	Woningen		
Wim van Beek	1988-1989	Busremise	Bedrijfsgebouwen en verkeer en vervoer		
Duinker & Van der Torre	1988-1989	Schuifdeurwoningen	Woningen		
DKV	1988-1989	Woongebouw	Woningen		
Gunnar Daan	1988-1989	Postkantoor	kantoren		
Siza, Castanheira	1988-1989	Twee woningen	Woningen		
Siza, Castanheira	1988-1989	Twee woonblokken	Woningen		
Van Herk & de Kleijn	1988-1989	Strook woningen	Woningen		
Kees Rijnboutt	1988-1989	Wonen in fabriekscomplex	Woningen		
Wiel Arets	1989-1990	Medisch centrum en woonhuis	Openbare gebouwen en woningen		
Atelier PRO Architecten	1989-1990	archief- en onderzoekinstelling	Openbare gebouwen		
Cees Dam	1989-1990	huis van de toekomst	Woningen		
Dirrix & van Wylick	1989-1990	villa met praktijk	Woningen en bedrijfsgebouwen		
Aldo en Hannie van Eyck / Aldo van Eyck / Hannie van Eyck	1989-1990	Bedrijfsrestaurant en congresgebouw, kantoren	Bedrijfsgebouwen, openbare gebouwen en kantoren		
Aldo en Hannie van Eyck / Aldo van Eyck / Hannie van Eyck	1989-1990	Psychiatrische kliniek	Openbare gebouwen		
Girod & Groeneveld	1989-1990	kantorengebouw	Kantoren		
Herman Hertzberger	1989-1990	school	Openbare gebouwen		
Cor Kalfsbeek	1989-1990	service-kantoor	Kantoren		
OMA / Rem Koolhaas	1989-1990	villa met patio	Woningen		
OMA / Rem Koolhaas	1989-1990	Twee woongebouwen, winkels, buurthuis	woningen, bedrijfsgebouwen, openbare gebouwen en verkeer en vervoer		
Lafour & Wijk	1989-1990	Woningen in een bouwblok	Woningen		

Lafour & Wijk	1989-1990	Complex woningen	Woningen		
Mecanoo	1989-1990	Drie woningencomplexen	Woningen		
Roelf Steenhuis	1989-1990	Drie woningencomplexen	Woningen		
Wim Quist	1989-1990	kantoorgebouw met woonhuizen	kantoren en woningen		
Rudy Uytenhaak	1989-1990	woongebouw	Woningen		
Koen van Velsen	1989-1990	bibliotheek	Openbare gebouwen		
Cornelis van de Ven	1989-1990	woongemeenschap voor gehandicapten	Woningen		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1989-1990	penitenciaire inrichting	Openbare gebouwen		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1989-1990	woongebouw	Woningen		
Fons Verheijen	1989-1990	Kleine stadsvilla's	Woningen		
Theo Bosch	1990-1991	Woonblokken met bedrijfsruimten	Woningen en bedrijfsgebouwen		
Gunnar Daan	1990-1991	Notariskantoor	Kantoren		
Tjeerd Dijkstra	1990-1991	Politiebureau	Openbare gebouwen		
Dirrix & Van Wylick	1990-1991	Kantoorvilla	Kantoren		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1990-1991	Woongebouw met winkels	Woningen en bedrijfsgebouwen		
OMA / Rem Koolhaas	1990-1991	Vijf videopaviljoens	Gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Peter Eisenman	1990-1991	Vijf videopaviljoens	Gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Zaha M. Hadid	1990-1991	Vijf videopaviljoens	Gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Coop Himmelblau	1990-1991	Vijf videopaviljoens	Gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Bernard Tschumi	1990-1991	Vijf videopaviljoens	Gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Babet Galis	1990-1991	Dubbel woonhuis	Woningen		
F.J. van Gool	1990-1991	Kantoor Centrale Directie PTT	Kantoren		

Onno Greiner	1990-1991	Theater	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Martien van Goor	1990-1991	Theater	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Van Herk & De Kleijn	1990-1991	Strook woningen	Woningen		
Herman Hertzberger	1990-1991	Ministeriegebouw, Sociale Zaken en Werkgelegenheid	Openbare gebouwen		
Teun Koolhaas	1990-1991	Woonhuis	Woningen		
Lafour & Wijk	1990-1991	Complex woningen Middelburg & Amsterdam	Woningen		
Ellerman Lucas van Vugt / Ellerman / Lucas van Vugt	1990-1991	Kantoorgebouw	Kantoren		
Lucas van Vugt	1990-1991	Kantoorgebouw	Kantoren		
Mecanoo	1990-1991	Boulevard en café-restaurant	Verkeer en Vervoer en bedrijfsgebouwen		
Kees Christiaanse	1990-1991	Boulevard en café-restaurant	Verkeer en Vervoer en bedrijfsgebouwen	Samenwerking	
Hein van Meer	1990-1991	Complex woningen	Woningen		
Mino Bonin	1990-1991	Complex woningen	Woningen	Samenwerking	
Jan Pesman	1990-1991	Dubbel woonhuis	Woningen		
Kees Rijnboutt	1990-1991	Woongebouw	Woningen		
Van Sambeek & Van Veen / Erna van Sambeek	1990-1991	Twee woongebouwen	Woningen		
Mart van Schijndel	1990-1991	Laboratoriumgebouw	Openbare gebouwen		
Rudy Uytenhaak	1990-1991	Complex woningen	Woningen		
Pieter Zaenen	1990-1991	Glazen concertzaal	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Roland Dieterie	1991-1992	Bedrijvencentrum	Bedrijfsgebouwen		
Claudius Schweickert	1991-1992	Bedrijvencentrum	Bedrijfsgebouwen	Samenwerking	

Edward Dolk	1991-1992	Bedrijvencentrum	Bedrijfsgebouwen	Samenwerking	
Jo Coenen	1991-1992	Villa, Collegezaal	Woningen en openbare gebouwen		
Hubert-Jan Henket	1991-1992	Museumpaviljoen	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Mecanoo	1991-1992	Villa, Bibliotheek	Woningen		Ja
Roy Gelders	1991-1992	Winkelcentrum	Openbare gebouwen en bedrijfsgebouwen		
Wim Quist	1991-1992	Kantoorgebouw	Kantoren		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomerén / Ben Loerakker	1991-1992	Casino en theaterrestaurant	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Maarten Evelein	1991-1992	Casino en theaterrestaurant	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
OMA / Rem Koolhaas	1991-1992	Complex woningen, kantoren en winkels	Woningen, kantoorgebouwen en bedrijfsgebouwen		
Sjoerd Soeters	1991-1992	Sociaal-cultureel centrum, Speelautomatenhal annex filmzaal, Bewindsliedenverdieping	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Cees Dam	1991-1992	Statenzaal kantoorgebouw	Openbare gebouwen en kantoren		
Koen van Velsen	1991-1992	Twee kruisgebouwen	Openbare gebouwen		
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	1991-1992	Bedrijfsgebouw	Bedrijfsgebouwen		Ja
Hans van Heeswijk	1991-1992	Kantoorgebouw, Artotheek	Kantoren en openbare gebouwen		
Bentham Crowell Architecten	1992-1993	De Pont Stichting	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Art Zaaijer	1992-1993	Woongebouw	Woningen		

Kees Christiaanse	1992-1993	Woongebouw	Woningen	Samenwerking	
Charles Vandenhove	1992-1993	De Liefde	Openbare gebouwen		
Aldo en Hannie van Eyck / Aldo van Eyck / Hannie van Eyck	1992-1993	Maranathakerk	Openbare gebouwen		
Koen van Velsen	1992-1993	Rijksacademie	Openbare gebouwen		Ja
Paul de Ley	1992-1993	Schuttersveld	Verkeer & Vervoer		
Jo Coenen	1992-1993	Kantoorgebouwen	Kantoren		
Cor Kalfsbeek	1992-1993	PTT-pensioenfonds	Bedrijfsgebouwen		
OMA / Rem Koolhaas	1992-1993	Kunsthall	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		Ja
OMA / Rem Koolhaas	1992-1993	Kunsthall	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Hubert-Jan Henket	1992-1993	Gemeentehuis	Openbare gebouwen		
Richard Meier	1992-1993	Concernkantoor	Kantoren		
Gunnar Daan	1992-1993	Roeivereniging De Hunze	Gebouwen voor cultuur en ontspanning		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1992-1993	Tweede kamer	Openbare gebouwen		
Atelier PRO Architecten	1992-1993	Entrepot-west	Verkeer en vervoer en woningen		
Duinker & Van der Torre	1992-1993	Twee invullingen	Verkeer en vervoer		
Jan Hoogstad	1992-1993	Ministerie	Openbare gebouwen		
Wiel Arets	1993-1994	Academie van Beeldende Kunsten	Openbare gebouwen		Ja
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	1993-1994	50/10 kVTransformator	Bedrijfsgebouwen		Ja
Herman Hertzberger	1993-1994	Theatercomplex en woningen Spui, Bibliotheek en Centrum voor Kunst en Muziek	Openbare gebouwen, gebouwen voor cultuur en ontspanning en woningen		
Zeinstra van der Pol / Liesbeth van der Pol	1993-1994	Woonbuurt Twiske-West	woningen		

Frank en Paul Wintermans	1993-1994	KNSM-terrein	Verkeer en vervoer		
DKV	1993-1994	Woonbuurt Tweebos Dwars	woningen		
Mecanoo	1993-1994	Woonbuurt Prinsenland	woningen		
Bentham Crouwel Architecten	1993-1994	Schiphol Terminal West, Museum Nieuw Land	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Mart van Schijndel	1993-1994	Woning	Woningen		
Baneke, van der Hoeven	1993-1994	Showrooms	Bedrijfsgebouwen		
Claus en Kaan	1993-1994	Landsteinerlaan	Verkeer en vervoer en woningen		
Cees Nagelkerke	1993-1994	Het Roode Weeshuis	Openbare gebouwen en woningen		
Rudy Uytengaak	1993-1994	Woningen Weesperstraat, Uitbreiding Raadhuis	Woningen en openbare gebouwen		
Charles Vandenhove	1993-1994	Hoogfrankrijk	Woningen en verkeer en vervoer		
Kees Christiaanse	1993-1994	Woongebouw	Woningen		
Karelse Van der Meer	1993-1994	Kantoorgebouw	Kantoren		
Jo Coenen	1993-1994	Nederlandse Architectuurinstituut, Vaillantlaan	Openbare gebouwen en verkeer en vervoer		
Alvaro Siza	1993-1994	Doedijnstraat en omgeving	Verkeer en vervoer		
Geurst & Schulze	1993-1994	Doedijnstraat en omgeving	Verkeer en vervoer	Samenwerking	
Aldo Rossi	1994-1995	Bonnefantenmuseum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Van Herk & De Kleyn	1994-1995	Woningbouw	Woningen		
Kraaijvanger architecten/Urbis / Rob Ligtoet / Dirk Jan Postel	1994-1995	Kantoorgebouw	Kantoren		
Herman Hertzberger	1994-1995	Basisschool	Openbare gebouwen		
Hans Kollhoff	1994-1995	Woonblok	Woningen		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomenen / Ben Loerakker	1994-1995	Onderzoeksinstituut	Openbare gebouwen		

Bedaux De Brouwer Architecten / Jacq de Brouwer	1994- 1995	Woningbouw	Woningen		
Alessandro Mendini	1994- 1995	Groninger Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Team 4	1994- 1995	Groninger Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samen- werking	
Michele de Lucchi	1994- 1995	Groninger Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samen- werking	
Philippe Starck	1994- 1995	Groninger Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samen- werking	
Coop Himmelblau	1994- 1995	Groninger Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samen- werking	
DKV	1994- 1995	Woning	Woningen		
Rijksgebouwendienst / Marc van Roosmalen / Ruurd Roorda	1994- 1995	Rijksarchief Limburg	Openbare gebouwen		
Ben van Berkel / Van Berckel & Bos / UN Studio	1994- 1995	Villa	Woningen		
Wim Quist	1994- 1995	Museum Beelden aan Zee	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Meyer & Van Schooten	1994- 1995	Woningbouw	woningen		
Anton Alberts / Alberts & Van Huut	1994- 1995	Hoofdkantoor	Kantoren		
Claus en Kaan	1994- 1995	Bedrijvencentrum	Bedrijfsgebouwen		
Mecanoo	1994- 1995	Openbare bibliotheek	Openbare gebouwen		
Aldo en Hannie van Eyck / Aldo van Eyck / Hannie van Eyck	1994- 1995	Kantorencomplex	Kantoren		
Aldo en Hannie van Eyck / Aldo van Eyck / Hannie van Eyck	1994- 1995	Kantorencomplex	Kantoren	Samen- werking	

OMA / Rem Koolhaas	1994-1995	Villa	woningen		
Maarten Min	1994-1995	Voorlichtingscentrum	Openbare gebouwen		
Mecanoo	1994-1995	Herdenkingsplein	woningen		
Buro Boosten Rats	1994-1995	Herdenkingsplein	woningen	Samenwerking	
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1994-1995	Schouwburg	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Richard Meier	1995-1996	Stadhuis en bibliotheek	Openbare gebouwen		
Herman Hertzberger	1995-1996	Chassé Theater	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Mecanoo	1995-1996	Middelbare school	Openbare gebouwen		
Mecanoo	1995-1996	Faculteitsgebouw	Openbare gebouwen		Ja
Bentham Crouwel Architecten	1995-1996	Provinciehuis	Openbare gebouwen		
CEPEZED	1995-1996	Woningbouw en kantoor	woningen en kantoren		
DKV	1995-1996	Kantoorgebouw	Kantoren		
Wiel Arets	1995-1996	Kantoorgebouw	Kantoren		Ja
Wiel Arets	1995-1996	Politiebureau	Openbare gebouwen		Ja
Victor Mani	1995-1996	Sportmuseum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Van Sambeek & Van Veen / Erna van Sambeek	1995-1996	Woningbouw	woningen		
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	1995-1996	Woongebouw	Woningen		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomeran / Ben Loerakker	1995-1996	Centrum voor verpleeghuiszorg	Openbare gebouwen		
Wim Quist	1995-1996	Cobra Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Gunnar Daan	1995-1996	Fries Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor		

			cultuur en ontspanning		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomenen / Ben Loerakker	1995- 1996	Politiebureau	Openbare gebouwen		
Rudy Uytenhaak	1995- 1996	Huis voor de kunsten	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1995- 1996	Woningbouw	Woningen		
Van Mourik Vermeulen	1995- 1996	Kantoorgebouw	kantoren		
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	1995- 1996	Rijksmuseum Twente	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Jo Coenen	1996- 1997	Herinrichting Centrum Tilburg	Verkeer en vervoer		
Jo Coenen	1996- 1997	Kunstcluster	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Bedaux De Brouwer Architecten / Jacq de Brouwer	1996- 1997	Woningbouw	Woningen		
Jo Coenen	1996- 1997	Kantoorgebouw	Kantoren		
Hubert-Jan Henket	1996- 1997	Teylers Museum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomenen / Ben Loerakker	1996- 1997	Appartementen, bedrijfsruimte, parkeerdok	woningen, bedrijfsgebouwen en verkeer en vervoer		
Bjorne Mastenbroek	1996- 1997	Appartementen, bedrijfsruimte, parkeerdok	woningen, bedrijfsgebouwen en verkeer en vervoer	Samenwerking	
West 8 / Adriaan Geuze	1996- 1997	Schouwburgplein Rotterdam	Verkeer en vervoer		Ja
West 8 / Adriaan Geuze	1996- 1997	Schouwburgplein Rotterdam	Verkeer en vervoer	Samenwerking	
Koen van Velsen	1996- 1997	Multiplextheater	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		Ja

Koen van Velsen	1996-1997	Uitbreiding en renovatie raadhuis	Openbare gebouwen en kantoren		
Koen van Velsen	1996-1997	Universiteitsmuseum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam	1996-1997	Amsterdam Zuid-Oost	Verkeer en vervoer		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1996-1997	Amsterdam Zuid-Oost	Verkeer en vervoer	Samenwerking	
Rob Schuurman	1996-1997	Stadion en transferium	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Grabowsky & Poort	1996-1997	Stadion en transferium	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Sjoerd Soeters	1996-1997	Stadion en transferium	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	
Sjoerd Soeters	1996-1997	Entreegebouw	Openbare gebouwen		
Paul Wintermans	1996-1997	Viaducten en tunnels	verkeer en vervoer		
Rene van Zuuk	1996-1997	Sportpark De Toekomst	Gebouwen voor cultuur en ontspanning		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1996-1997	Woningbouw	woningen		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1996-1997	Woningbouw	woningen		
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	1996-1997	Erasmusbrug	verkeer en vervoer		Ja
Herman Hertzberger	1996-1997	Theater	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Atelier PRO Architecten	1996-1997	Laakhaven Hollands Spoor, Den Haag	Verkeer en vervoer		
Atelier PRO Architecten	1996-1997	Haagse Hogeschool	Openbare gebouwen		

Kees Christiaanse	1996-1997	Kantoortoren	Kantoren		
Atelier PRO Architecten	1996-1997	Agrarisch Onderwijs Leeuwarden	Openbare gebouwen		
Marx & Steketee	1996-1997	Peutersoos	Openbare gebouwen		
Erick van Egeraat	1996-1997	Natuurmuseum	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		Ja
Joan Busquets	1996-1997	Overbouwing Utrechtsebaan, Den Haag	verkeer en vervoer		
Bentham Crowel Architecten	1996-1997	Kantoortoren	kantoren		
Bentham Crowel Architecten	1996-1997	World Trade Centre Amsterdam Airport	Bedrijfsgebouwen en kantoren		
Baneke, van der Hoeven	1996-1997	Woonhuis met Boothuis	woningen		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1996-1997	Studentenhuisvesting	woningen		
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	1996-1997	Woningbouw	woningen		
MVRDV	1996-1997	Woonzorgcomplex	woningen		Ja
Meyer & Van Schooten	1996-1997	Directiegebouw	Bedrijfsgebouwen en kantoren		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1996-1997	Beurstraverse Rotterdam	Bedrijfsgebouwen en verkeer en vervoer		
The Jerde Partnership	1996-1997	Verdiepte passage	Bedrijfsgebouwen en verkeer en vervoer		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1996-1997	Schielandtoren	woningen		
Adolfo Natalini	1996-1997	Wagstraat en omgeving	woningen, bedrijfsgebouwen en verkeer en vervoer		
Rijksgebouwendienst / Marc van Roosmalen / Ruurd Roorda	1996-1997	Nieuwe vleugel Belastingkantoor	Openbare gebouwen en kantoren		
Cees Dam	1996-1997	Seniorenwoningen	Woningen		
DKV	1996-1997	Woongebouw met bedrijfsruimten	Woningen en bedrijfsgebouwen		
Kas Oosterhuis / Oosterhuis.nl	1997-1998	Waterpaviljoen	Gebouwen voor cultuur en ontspanning		Ja

NOX / Maurice Nio / Lars Spuybroek	1997-1998	Waterpaviljoen	Gebouwen voor cultuur en ontspanning	Samenwerking	Ja
Claus en Kaan	1997-1998	Studentenhuisvesting	Woningen		
NOX / Maurice Nio / Lars Spuybroek	1997-1998	Afvalverbrandingsinst allatie	Bedrijfsgebouwen		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1997-1998	Kantoren en archief	Kantoren		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomerén / Ben Loerakker	1997-1998	Kantoren en archief	Kantoren	Samenwerking	
Ellerman Lucas van Vugt / Ellerman / Lucas van Vugt	1997-1998	Kantoren en archief	Kantoren		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1997-1998	Kantoor Zwitserleven	Kantoren		
Kraaijvanger architecten/Urbis / Rob Ligtoet / Dirk Jan Postel	1997-1998	Gerechtsgebouw en metrostation Wilhelminahof	Openbare gebouwen en verkeer en vervoer		
Zwart & Jansma	1997-1998	Gerechtsgebouw en metrostation Wilhelminahof	Openbare gebouwen en verkeer en vervoer	Samenwerking	
Kees Christiaanse	1997-1998	Basisschool	Openbare gebouwen		
Kees Christiaanse	1997-1998	Woningbouw	woningen		
OMA / Rem Koolhaas	1997-1998	Educatorium	Openbare gebouwen		Ja
Herman Hertzberger	1997-1998	Basisschool	Openbare gebouwen		
Erick van Egeraat	1997-1998	Vaktechnisch lyceum	Openbare gebouwen		Ja
Jo Coenen	1997-1998	Politiebureau	Openbare gebouwen		
Wiel Arets	1997-1998	Politiebureau Cuyk en Boxtel	Openbare gebouwen		Ja
Wiel Arets	1997-1998	Woning en studio	woningen		
Gunnar Daan	1997-1998	Recreatiewoningen	woningen		
Kraaijvanger architecten/Urbis / Rob Ligtoet / Dirk Jan Postel	1997-1998	Glazen huis	woningen		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomerén / Ben Loerakker	1997-1998	Dubbel huis	woningen		

MVRDV	1997-1998	Dubbel huis	woningen	Samenwerking	Ja
MVRDV	1997-1998	Kantoor VPRO	kantoren		Ja
MVRDV	1997-1998	Kantoor RVU	Kantoren		
Dirrix & Van Wylick	1997-1998	Industrion (Museum voor Industrie en Samenleving)	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Mecanoo	1997-1998	Bibliotheek TU Delft	Openbare gebouwen		Ja
BDG	1997-1998	Bedrijfsgebouw Nuon VNB	Bedrijfsgebouwen		
Karelse Van der Meer	1997-1998	Faculteit Techniek	Openbare gebouwen		
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	1997-1998	Piet Heintunnelgebouwen	Verkeer en vervoer en bedrijfsgebouwen		
Molenaar & Van Winden	1998-1999	Uitvaartcentrum	Bedrijfsgebouwen		
Claus en Kaan	1998-1999	Woningbouw	woningen		
Dirrix & Van Wylick	1998-1999	De Witte Dame	Bedrijfsgebouwen		
De Architectengroep / Hans Ruijsenaars / Dick van Gomeren / Ben Loerakker	1998-1999	Woningbouw	woningen		
Bjarne Mastenbroek	1998-1999	Woningbouw	woningen	Samenwerking	
Jeroen Huijsinga	1998-1999	School van de Architectuur	Openbare gebouwen		
Joost Koek	1998-1999	School van de Architectuur	Openbare gebouwen	Samenwerking	
Abe Bonnema	1998-1999	Stadstuin, popcentrum & parkeergarage	Gebouwen voor cultuur en ontspanning en gebouwen voor verkeer en vervoer		
Bentham Crowel	1998-1999	Stadstuin, popcentrum & parkeergarage	Gebouwen voor cultuur en ontspanning en gebouwen voor verkeer en vervoer	Samenwerking	
West 8 / Adriaan Geuze	1998-1999	Stadstuin	Gebouwen voor cultuur en ontspanning en gebouwen voor verkeer en vervoer		Ja
Bentham Crowel	1998-1999	Popcentrum	Gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Charles Vandenhove	1998-1999	Paleis van Justitie	Openbare gebouwen		

Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	1998-1999	Drukkerij	Bedrijfsgebouwen		Ja
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	1998-1999	Minnaertgebouw	Openbare gebouwen		Ja
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	1998-1999	Steunpunt Rijkswaterstaat	kantoren		
Behnisch, Behnisch & Partner	1998-1999	Kantoor	kantoren		
Gunnar Daan	1998-1999	Woonhuis	woningen		
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	1998-1999	Möbiushuis	woningen		Ja
OMA / Rem Koolhaas	1998-1999	Villa	woningen		Ja
Bedaux De Brouwer Architecten / Jacq de Brouwer	1998-1999	Serrewoningen	woningen		
Bedaux De Brouwer Architecten / Jacq de Brouwer	1998-1999	Woontorens & appartementen	woningen		
Rudy Uytenhaak	1998-1999	Bouwmarkt	Bedrijfsgebouwen		
Kees Christiaanse	1998-1999	GWL-terrein	Woningen en gebouwen voor verkeer en vervoer		
Meyer & Van Schooten	1998-1999	GWL-terrein	Woningen en gebouwen voor verkeer en vervoer	Samenwerking	
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	1998-1999	GWL-terrein	Woningen en gebouwen voor verkeer en vervoer	Samenwerking	
DKV	1998-1999	GWL-terrein	Woningen en gebouwen voor verkeer en vervoer	Samenwerking	
Zeinstra van der Pol / Liesbeth van der Pol van der Pol	1998-1999	GWL-terrein	Woningen en gebouwen voor verkeer en vervoer	Samenwerking	
Geurst & Schulze	1998-1999	Woningbouw	woningen		
Herman Hertzberger	1998-1999	Woningbouw	woningen		
Herman Hertzberger	1998-1999	Personeelshuisvesting	woningen		
NL Architects	1998-1999	Warmteoverdrachtstation	Bedrijfsgebouwen		
Bosch Haslett	1999-2000	Ronald McDonalds Huis	Openbare gebouwen		
Bolles + Wilson	1999-2000	Centrum de Brink	verkeer en vervoer		
Wiel Arets	1999-2000	Opslag/kantoor	Bedrijfsgebouwen en kantoren		
Snelder Compagnons	1999-2000	Distributiecentrum	Bedrijfsgebouwen		
Neutelings Riedijk / Willem Jan Neutelings	1999-2000	Brandweerkazernes	Openbare gebouwen		Ja

Meyer & Van Schooten	1999-2000	Kwadrantwoningen	Openbare gebouwen		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1999-2000	Woningbouw	woningen		
De Architecten Cie / Carel Weeber / Frits van Dongen / Pi de Bruijn	1999-2000	Woningbouw	woningen		
Ben van Berkel / Van Berkel & Bos / UN Studio	1999-2000	Museum het Valkhof	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		Ja
J.P. Moehrlein	1999-2000	Kiosk Bich Nhung	Bedrijfsgebouwen		
Erick van Egeraat	1999-2000	Woningbouw	woningen		
Steven Holl Architects	1999-2000	Kantoorgebouw	kantoren		
Rappange & Partners Architecten	1999-2000	Kantoorgebouw	kantoren	Samenwerking	
Wim van den Bergh	1999-2000	Woningbouw	Woningen		
Ger Widdershoven	1999-2000	Woningbouw	Woningen	Samenwerking	
Claus en Kaan	1999-2000	Ronald McDonalds Huis en woningbouw	Openbare gebouwen en woningen		
Köther Salman Koedijk	1999-2000	Woningbouw	Woningen		
DKV	1999-2000	Woningbouw	woningen		
Herman Hertzberger	1999-2000	Montessori College Oost	Openbare gebouwen		
Jo Coenen	1999-2000	Centre Céramique	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Teun Koolhaas	1999-2000	Douanegebouw	kantoren		
John Körmeling	1999-2000	Pioniershuisje	Gebouwen voor cultuur en ontspanning		
Bentham Crouwel	1999-2000	Uitbreiding Anne Frankhuis en woningbouw	Openbare gebouwen en gebouwen voor cultuur en ontspanning en woningen		
Drost + van Veen	1999-2000	Hoofdentree Plaswijckpark	Gebouwen voor cultuur en ontspanning en		

			gebouwen voor verkeer en vervoer		
--	--	--	-------------------------------------	--	--

Bijlage B

Bart Lootsma's werkervaring

Verantwoording:

Om Bart Lootsma's werkervaring voorafgaand aan de publicatie van *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* (2000) in kaart te brengen is gebruik gemaakt van informatie op de LinkedIn en Facebook-pagina's van Bart Lootsma. Dit is dus enkel de werkervaring die Lootsma zelf op social media openbaar deelt. Er is daarom een kans dat sommige ervaringen nog ontbreken in het overzicht. Bovendien mistte in sommige gevallen een vermelding van de periode waarin Lootsma werkzaam was binnen een bepaalde functie. Hierdoor kan de volgorde van functies zonder jaartallen in werkelijkheid anders zijn.

Tabel B1

Bart Lootsma's werkervaring tot en met het jaar 2000

Functie	Instantie	Periode	Opmerkingen
Assistent Professor	Kunstuniversität Linz	1985-1987	Werkte samen met prof. Laurids Ortner
Head of Department 3D Design	Artez (Hogeschool voor de Kunsten Arnhem)	1987-1989	
Commissielid 'Committee for Design'	Raad voor Cultuur		
Redacteur voor architectuurtheorie	Tijdschrift <i>De Architect</i>		
Lid Works Council	Uitgeverij Ten hagen en stam		
Redacteur	Tijdschrift <i>Forum</i>		
Lid Committee for Architecture	Rotterdamse Kunststichting		
Committee Member	Fonds voor Individuele Subsidies BKVB		
Guest lecturer	Technische Universiteit Eindhoven	1996-1997	Docent in Architectuurtheorie
Professor	Berlage Institute	1996-2003	Urban Research/Theory Wiel Arets was decaan vanaf 1995
Hoofd van de module Building & Culture	PAS Praktijkopleidingen Architectuur en Stedenbouw Amsterdam	1997-1998	
Jurylid	Architectural association school of architecture	1997-2001	
Redacteur	<i>Jaarboek Architectuur in Nederland</i>	1998-2000	
Lid van de Wetenschappelijke Raad	Architectuurtentoonstelling Archilab	1999-	Georganiseerd vanuit het FRAC
Interim Directeur	Academie van Bouwkunst	2000-	

Bijlage C

Bart Lootsma's publicaties

Verantwoording:

Om Bart Lootsma's publicaties voorafgaand aan de verschijning van *Superdutch: New Architecture in the Netherlands* (2000) in kaart te brengen is voornamelijk gebruik gemaakt van Bart Lootsma's pagina op *ARCHINFORM*, een online database voor internationale architectuur. Deze webpagina bevat niet alle publicaties geschreven door Lootsma, dus enkele publicaties – waarschijnlijk vooral bijdragen aan tijdschriften – zullen ontbreken. De bibliografie van Lootsma is geordend op basis van het jaar van verschijning, of de datum (wanneer deze vermeld staat).

Bibliografie:

Lootsma, B., 'Richter-Gerngrosz: architectuur als houding | Richter-Gerngrosz: architecture as an attitude', *Forum voor architectuur en daarmee verbonden kunsten* 4 (1984-1985), pp. 172-175.

Lootsma, B., 'Adalberto Libera en de Villa Malaparte', *Forum voor architectuur en daarmee verbonden kunsten* 1 (1985-1986), pp. 22-25.

Lootsma B., 'Boris Podrecca en de Weense traditie: Vier projecten en een interview | Boris Podrecca and the Viennese tradition: Four projects and an interview', *Forum voor architectuur en daarmee verbonden kunsten* 3 (1985-1986), pp. 122-129.

Lootsma, B., *Cees Dam, architect*, Rotterdam (Uitgeverij 010 Publishers) 1989.

Lootsma, B., 'Abstractie & context' in: B. Leupen (red.), W. Deen (red.), C. Grafe (red.), *Hoe modern is de Nederlandse architectuur?*, Rotterdam (Uitgeverij 010) 1990, pp. 104-122.

Lootsma, B., 'De andere fabriek: Carel Weebers Huis van Bewaring in Rotterdam', *Architect*, 1 januari 1990, pp. 40-47.

Lootsma B., A. Oosterman en W. van Winden, 'Kundmannngasse 19', *Archis*, 4 april 1990, pp. 23-39.

Lootsma, B., 'Architectuur en poëzie bij Carlo Scarpa: tentoonstelling in Wenen', *Architect*, 4 april 1990, pp. 52-57.

Lootsma, B. en M. van Stralen, 'Retoriek en pragmatische poëzie: twee recente villaontwerpen van Jo Coenen en Rein Van Wylich', *Archis*, 4 april 1990, pp. 44-50.

Lootsma, B. en M. van Stralen, 'De opdrachtgever als visionair: Koolhaas blaast de Klassieke rol van de architect nieuw leven in', *Archis*, 5 mei 1990, pp. 36-45.

Lootsma, B., 'Van scheepsmotiel tot Gesamtkunstwerk: Ironie in het werk van Gustav Peichl', *Architect*, Juli-Augustus 1990, pp. 26-35.

Lootsma, B. en M. van Stralen, 'Architectuur contra stedenbouw: Ideeën en werk van Hans Kollhoff', *Architect*, 10 oktober 1990, pp. 60-73.

Lootsma, B., 'Walter Pichler, der Verweigerer', *Archis*, 2 februari 1991, pp. 42-47.

Lootsma, B., 'Body and soul, ofwel superman brengt redding: het zwembad bij Rem Koolhaas', *Architect thema*, 3 maart 1991, pp. 36-43.

Gargerle, C., H. Lachmayer en B. Lootsma, 'Badcultuur', *Architect thema*, 3 maart 1991, pp. 9-25 en 52-57.

Lootsma, B., 'Eindelijk echt ambidexter, recent werk van Ben van Berkel', *Architect*, 3 maart 1991, pp. 36-45.

Lootsma, B., 'Fellini in Zandvoort: Sjoerd Soeters ontwerpt Circus', *Architect*, 5 mei 1991, pp. 34-47.

Lootsma, B., 'Fellini war hier: Freizeitzentrum in Zandvoort', *Bauwelt*, 20 mei 1991, pp. 1012-1021.

Lootsma, B., 'Against architecture, Georges Bataille en de architectuur', *Architect*, 6 juni 1991, pp. 64-71.

Lootsma, B., 'Omschuld als list: Recente ontwikkeling in de Zwitserse architectuur', *Architect*, 12 december 1991, pp. 54-63.

Lootsma, B., 'Erasmusbrug als crossing point: Rotterdam kiest brug van Ben van Berkel', *Architect*, 12 december 1991, pp. 27-37.

Lootsma, B., 'Interieur en exterieur als zelfstandige grootheden: twee recente projecten van Sjoerd Soeters', *Architect*, 1 januari 1992, pp. 47-55.

Lootsma, B., 'Fenomenologie in de architectuur: ideeën en Werk van Herzog & de Meuron', *Architect*, 1 januari 1992, pp. 26-43.

Lootsma, B., 'Villa dall' Ava', *Bauwelt*, 9 februari 1992, pp. 420-431.

Lootsma, B., 'Manifest van OMA: Villa dall'Ava in Parijs', *Architect*, 3 maart 1992, pp. 28-43.

Lootsma, B., 'Innenwelt der Aussenwelt: Umbau des Ministeriums für Verkehr en Waterstaat', *Bauwelt*, 14 april 1992, pp. 790-793.

Lootsma, B., 'Der Umfall: Kulturzentrum in Diemen', *Bauwelt*, 14 april 1992.

Lootsma, B., 'James Stirling 1926-1992', *Architect*, Juli-augustus 1992, p. 13.

Lootsma, B., 'Wensmachine en orgaanloos lichaam, de architectuur van Shin Takamatsu', *Architect*, 10 oktober 1992, pp. 94-101.

Lootsma, B., 'Een no-nonsense werkplaats: Koen van Velsens Rijksakademie in Amsterdam', *Architect*, 11 november 1992, pp. 72-83.

Lootsma, B., 'Villa Härtel', *Architect thema* (1992) 48, pp. 49-53.

Lootsma, B. (red.) en I. Breugem (red.), *Adriaan Geuze/West 8 Landscape Architects*, Rotterdam (Uitgeverij 010) 1995.

Vandermarliere, K., K. Gerets, W. Cuyvers en B. Lootsma, *Wim Cuyvers*, Antwerpen (De Singel) 1995.

Bosman, J. (red.), B. Lootsma en U. Jehle-Schulte, *Wiel Arets – Strange Bodies*, Basel (Birkhäuser) 1996.

Lootsma, B. en H. Damen, *A star is born. De stad als podium*, Bussum (THOTH) 1996.

Ebersson (red.), P. de Jonge (red.), J. van Lieshout (red.), B. Lootsma (red.), R. van Rijsbergen (red.), *Atelier van Lieshout. A Manual/Ein Handbuch*, Rotterdam (NAi Publishers) 1997.

Lootsma, B. en K. Vandermarliere, *Wiel Arets*, Antwerpen (De Singel) 1998.

Lootsma, B., 'Nederland Internationaal' in: H. Ibelings (red.), H. van Dijk (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1997-1998*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1998, pp. 16-19.

Lootsma, B. en D. Rijken, *Media and Architecture*, Hilversum (VPRO) en Amsterdam (Berlage Institute) 1998.

Lootsma, B. en J. Brouwer, *The Art of the Accident: Merging of Art, Architecture and Media Technology*, Rotterdam (NAi Publishers) 1998.

Lootsma, B., 'Gebastelde Biographien und Erfundene Traditionen', *Arch+ Issue 146: Die Moderne der Moderne: Die Debatte* (1999), pp. 40-42.

Lootsma, B., 'Schmutzige Hände – eine Entgegnung auf Sanford Kwinter', *Arch+ Issue 146: Die Moderne der Moderne: Die Debatte* (1999), pp. 87-88.

Lootsma, B., 'Media en architectuur' in: H. Ibelings (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), H. van Dijk (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1998-1999*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1999, pp. 34-39.

Straalen, M. van, B. Lootsma, *MVRDV Zes steden / Six cities*, Eindhoven (Architectuurcentrum) 1999.

Gausa, M. en B. Lootsma, *Archilab Orléans 99: 1 ères rencontres Internationales d'Architecture d'Orléans = 1st Orléans International Architectural Conference*, Orléans (Mairie d'Orléans) 1999.

Lootsma, B., 'Overstapmachines. Stationsgebieden als nieuwe centra van de stad' in: H. Ibelings (red.), B. Lootsma (red.), T. Verstegen (red.), *Jaarboek Architectuur in Nederland 1999/00*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 2000, pp. 24-34.

Lootsma, B., 'Architectuur voor een tweede moderniteit', in: H. Ibelings en T. Verstegen, *Het kunstmatig landschap*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 2000.

Lootsma, B., *Superdutch. New Architecture in the Netherlands*, Londen (Thames & Hudson) 2000.

Bijlage D

Correspondentie met Bart Lootsma

Verantwoording:

In deze bijlage staat de volledige e-mail die Bart Lootsma verzonden heeft aan de auteur van deze scriptie op 28 april 2023. Dit bericht kwam naar aanleiding van een e-mail van de auteur naar Bart Lootsma, waarin vermeld staat dat het onderzoek focust op hoe in het boek een Nederlandse identiteit gekoppeld wordt aan de werken en architectenbureaus en wat de impact was van de publicatie op het dominante architectuurdiscours (dit was destijds het onderwerp van de scriptie). De vragen die in dit bericht zijn gesteld aan Lootsma zijn hoe de publicatie tot stand is gekomen, of het initiatief voor *Superdutch* inderdaad vanuit Thames & Hudson kwam, hoe dit is gegaan, wat de reden was voor het initiatief en hoe de uitgeverij bij Lootsma uitkwam om het boek te schrijven. Het onderstaande bericht is Lootsma's reactie op deze vragen.

E-mail van Bart Lootsma aan de auteur op 28 april 2023

"Beste Isa,

Over de totstandkoming. Tot midden jaren negentig was architectuurkritiek een vergaand nationale aangelegenheid, in de taal van het land. De internationalisering begon ermee dat elk land een, soms meer critici had die voor zijn (meestal zijn) collega's in het buitenland als aanspreekpunt gezien werd voor artikelen en lezingen werd gevraagd. Voor Nederland waren dat vooral Hans van Dijk en ik, later Hans Ibelings en ik. Met medewerkers van het toenmalige Nal ging men echter elders voorzichtig om, omdat het als nationaal instituut als niet onafhankelijk werd gezien. De meeste serieuze tijdschriften vinden onafhankelijke expertise van critici belangrijker dan wat ook. Met name de redactie van *Bauwelt* had redacteurs die Nederlands spraken en Nederlands in Duits konden vertalen, dus zo verschenen mijn artikelen in het Duits. *Bauwelt* verscheen toen nog eens in de twee weken en werd door alle andere redacties van architectuurtijdschriften in ieder geval doorgebladerd. Zo werd ik in de loop van de jaren 90 buiten Nederland steeds meer internationaal gevraagd voor artikelen, lezingen en tentoonstellingen. Ook de Storefront klopte bij me aan voor een symposium en een tentoonstelling van Raoul Bunschoten. Het symposium heette *Poldergeist* en naar aanleiding daarvan zou ook het boek *Poltergeist* bij Princeton University Press uitkomen. Maar Amerikaanse uitgevers zijn erg langzaam in vergelijking met de Nederlandse en toen het boek er naar een half jaar nog niet was vroegen de subsidiegevers (Stimuleringsfonds) het geld terug. Vervolgens heb ik op verzoek van de Franse uitgeverij Telleri het boek afgemaakt. Het zou in Franse, Duitse, Spaanse en Engelse edities verschijnen. Maar Telleri maakte een boek over Le Corbusier zonder de rechten op tijd te regelen, werd proces gemaakt en ging failliet. Via de NVJ kreeg ik het materiaal terug en werd ik zelfs nog betaald. Vervolgens bood ik het boek, dat eigenlijk al klaar was, met de oplagen, kosten etc. aan Nal Publishers aan. Daar hoorde ik lang niets van, totdat ze me meedeelden dat het wel een deel mocht worden van een boek van Hans Ibelings, *Kunstmatig Landschap*. Geld was er niet. Je kunt je

voorstellen, dat ik daar niet veel zin in had. Uiteindelijk is het deel van Kunstmatig Landschap dat voor SuperDutch was gereserveerd ingenomen met een serie al bestaande essays van diverse Nederlandse critici- er zit er ook een van mij bij.

In die tijd was ik ook lid van de wetenschappelijke raad van ArchiLab van het FRAC centre in Orleans, en daar kwam Lucas Dietrich, een van de uitgevers van Thames & Hudson altijd voorbij. Die wilde het boek meteen uitgeven, alleen moest het intussen wat geüpdatet worden. Hij insisterde alleen op een andere naam en kwam met SuperDutch. Ik kreeg een voorschot van 18.000 Pond en kon aan het werk. De resterende 7000 kreeg ik als het boek klaar was en daar bovenop royalties. In de loop der jaren telden die aardig aan, temeer omdat in het totaal 55.000 exemplaren verkocht werden volgens de laatste stand die ik kreeg. Anders dan de meeste uitgeverijen, waar je tegenwoordig moet betalen om je boek uit te geven, nam Thames & Hudson een jaar om het boek te verkopen. Ze sloten voor de eerste oplage een contract met Princeton University Press voor de Verenigde Staten (2000 exemplaren) DVA voor Duitsland met (2000 exemplaren), SUN voor Nederland (6000 exemplaren) en Thames & Hudson drukte 15.000 exemplaren voor "The Rest of the World", zoals ze daar graag zeggen. Het werd gedrukt in Hong Kong of Singapore en de eerste reacties kwamen dan ook uit Zuidoost Azië en Australië, waar het boek eerder te krijgen was dan hier. Door de herdrukken kwam het totaal dus op 55.000. Er is door Thames & Hudson nooit subsidie aangevraagd, behalve op het eind een bedrag van 15.000 Euro omdat de Nederlandse fotografen en grafisch ontwerpers (Mevis & Van Deursen) veel duurder waren dan ze bij Thames & Hudson gewend waren door de vele gesubsidieerde architectuurpublicaties die in Nederland inmiddels verschenen. Er gaan geruchten dat SUN onafhankelijk van Thames & Hudson subsidie heeft aangevraagd, maar daar weet ik niets van. Kunstmatig Landschap heeft veel en veel meer geld gehad voor een boek met een oplage van 15.000. Bovendien kreeg Nal Publishers geld om het boek internationaal, oa. in New York, te presenteren. Wij hebben alleen geld van Cecil Balmond van Ove Arup gekregen voor een presentatie in London. Belangrijk in dit verband is dus dat het een boek op aanvraag was: eerst van Storefront, toen van Telleri en uiteindelijk van Thames & Hudson. Het initiatief komt niet uit Nederland en zelfs niet van mij. Het ergert me mateloos dat het vaak wordt voorgesteld alsof het een boek is waarin ongevraagd en met veel subsidie "propaganda" werd gemaakt voor de Nederlandse architectuur. Er was in die tijd gewoon veel belangstelling voor Nederlandse architectuur. En het is behoorlijk kritisch over de condities in Nederland. Ik heb in die tijd ook als gastredacteur een aantal themanummers voor oa. Architectura Viva, l'Architecture d'Aujourd'hui en Archithese gemaakt.

SuperDutch was het eerste in een serie van Thames & Hudson, waarin ook boeken over onder andere Zwitserse en Australische (en ik geloof Amerikaanse?) architectuur verschenen, met gebruik van het grafisch ontwerp dat voor SuperDutch was ontwikkeld. De concepten van die boeken zijn wel heel anders en ook de landen hebben een andere status dan Nederland toen, dus ze waren geen succes.

Ik hoop dat je aan deze korte samenvatting wat hebt, anders kun je me graag nog een mail sturen.

Groeten van Bart"

